

ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ
Καθηγήτρια Παν/μίου Ιωαννίνων
e-mail: hchour@cc.uoi.gr

ΠΑΠΥΡΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΜΕ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟ ΛΟΓΟ 'Η ΑΠΟΗΧΟ'

Περίληψη. Ορισμένες παπυρικές επιστολές διανθίζονται με αποφθεγματικές και παροιμιακές εκφράσεις, που σύμφωνα με τους επιστολικούς οδηγούς προσέδιδαν χάρη (*gratia*) και γλυκύτητα. Από αυτές τις εκφράσεις ευάριθμες ταυτίζονται με γνωστές ελληνικές παροιμίες ή αποφθέγματα, ενώ πολλές ανακαλούν απλώς ορισμένα από τα γνωστά ‘μνημεία λόγου’. Η θεματική τους στηρίζεται στον κοινό παρονομαστή αρχαίων και σύγχρονων παροιμιών, που είναι τα αιώνια ζητήματα του ανθρώπου, οι γενικές δηλ. θεωρήσεις περί ζωής και ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι παροιμιακές διατυπώσεις συνήθως ενσωματώνονται στο παπυρικό κείμενο καλά ‘ζυμωμένες’ με τον επιστολικό λόγο ή επισημαίνονται από τον αναγνώστη με τη βοήθεια μορίων και συνδέσμων· σπανιότερα εγκιβωτίζονται ρητά με τη χρήση στερεότυπων εκφράσεων. Η εξέταση των παπυρικών εγγράφων υπό φιλολογική οπτική στοχεύει μεταξύ άλλων στη μείωση της απόστασης μεταξύ ‘φιλολογικής’ και ‘μη φιλολογικής’ Παπυρολογίας.

Résumé. Certaines lettres papyriques contiennent des expressions proverbiales qui, suivant les manuels épistolaires de l’Antiquité, y ajoutaient de la grâce (*gratia*) et de la douceur. Un petit nombre de ces expressions sont identifiées à des proverbes grecs bien connus, tandis que la plupart d’entre elles se rapprochent simplement de certains de ces ‘monuments de langue’. Leur contenu

1. Αφετηρία του άρθρου αποτελούν δύο ανακοινώσεις μας: “Παπυρικές επιστολές με λογοτεχνικούς απόηχους και παροιμιακό λόγο” και “Εξ δὲς ἔβαλες: Παπυρικές επιστολές με αποφθεγματικό και παροιμιακό λόγο” που παρουσιάστηκαν αντίστοιχα στο *I’ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών* (Δευτέρα 20-05-2013) και το *ΙΕ’ Συμπόσιο Κλασικών Σπουδών* (Πέμπτη 31-05-2018) του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Για τις συντομογραφίες των παπυρικών εκδόσεων, βλ. Oates – Bagnall – Clackson – O’Brien – Sosin – Wilfong – Worp (⁵2001)· και την ηλεκτρονική βάση δεδομένων: <http://papyri.info/docs/checklist>.

puise dans le dénominateur commun des proverbes anciens et modernes, qui sont les problèmes humains éternels, à savoir les considérations générales sur la vie et le comportement humain. Les phrases proverbiales sont généralement bien insérées au corps de la lettre ou sont signalées à l'aide de particules et de conjonctions; parfois elles sont introduites formellement à l'aide d'expressions stéréotypées. L'examen des documents papyriques sous cet aspect littéraire peut, entre autres, raccourcir la distance qui sépare la papyrologie 'littéraire' et la papyrologie 'documentaire'.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΑΠΥΡΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

Μολονότι πολλές παπυρικές επιστολές, επίσημες ή ιδιωτικές, προσφέρουν γόνιμο έδαφος για υφολογική και φιλολογική μελέτη, σπάνια μελετώνται από καθαρά φιλολογική άποψη, επειδή αντιμετωπίζονται συνήθως ως κείμενα χωρίς ιδιαίτερες λογοτεχνικές αξιώσεις. Συστηματική εργασία με θέμα τον λογοτεχνικό (πεζό ή 'ποιητικό') και τον αποφθεγματικό ή παροιμιακό λόγο στο corpus των παπυρικών επιστολών, που μαζί με τις αιτήσεις βρίσκονται στις παρυφές της 'φιλολογικής Παπυρολογίας'², ή στο σύνολο των εγγράφων δεν έχει γίνει ως σήμερα και αποτελεί desideratum της έρευνας³.

Τα ελληνικά παπυρικά έγγραφα αξιοποιούνται συνήθως για τις πληροφορίες διοικητικού, οικονομικού, θρησκευτικού, νομικού, κοινωνιολογικού, λαογραφικού κλπ χαρακτήρα που περιέχουν και φωτίζουν πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των κατοίκων της Αιγύπτου· αξιοποιούνται επίσης συχνά και για το πλήθος των παραδειγμάτων τους που ενδιαφέρουν τη γλώσσα ή τη σύνταξη (βαρβαρισμοί, σολοικισμοί, εβραϊσμοί) και επιτρέπουν τη συγκριτική μελέτη της ελληνικής Κοινής γλώσσας με τη βιβλική και ιδιαίτερα την

2. Kovelman (1991), σσ. 135-152. Fournet (1994), σ. 418. Idem (2004), σσ. 61-74.

3. Παραπέμπουμε στην παρόμοια διαπίστωση του Fournet (2016, σ. 36): "Il nous manque pour cela un manuel de poétique documentaire – j'emploie à dessein une expression qui frise l'oxymore – qui est une de mes ambitions et qui comblerait un vide méthodologique et intellectuel". Πρβλ. επίσης Fournet (2013), σσ. 135-162.

καινοδιαθηκική γλώσσα⁴.

Παράλληλα ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λογοτεχνικές αρετές που περιέχουν καλογραμμένες, ενίοτε επίσημες, παπυρικές επιστολές, αλλά και άλλες επιστολές, συχνά αυθόρμητες και ανορθόγραφες, γραμμένες όμως με γλαφυρότητα, χάρη, χιούμορ, θυμό και αρχοντικό λόγο.

Εκτός από τις άμεσες ή έμμεσες αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς ή στη Βίβλο και τις φιλολογικές ή βιβλικές απηχήσεις, στις λογοτεχνικές αρετές των επιστολών εγγράφονται επίσης η χρήση γνωμικών, παροιμιών και αποφθεγματικών ρήσεων, ρητορικών σχημάτων, γλωσσικών δανείων και γενικότερα η εφαρμογή των κανόνων των επιστολικών οδηγών.

Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσουν επιστολές για τον αποφθεγματικό και παροιμιακό λόγο τους. Αυτή η μελέτη μαζί με ορισμένες άλλες εργασίες μας και ιδιαίτερα μια πρόσφατη δημοσίευσή μας με θέμα παπυρικές επιστολές διανθισμένες με βιβλικές απηχήσεις⁵ εξετάζουν τα παπυρικά έγγραφα υπό φιλολογική οπτική. Αυτή η ανάδειξη των σχέσεων μεταξύ εγγράφων και ελληνικής λογοτεχνίας και γενικότερα η προσέγγιση της ελληνικής παιδείας υπό το φως των εγγράφων, που μοιάζει με ‘οξύμωρο’⁶, εγγράφεται στην ερευνητική τάση των τελευταίων χρόνων που στοχεύει στο να μειώσει την απόσταση μεταξύ ‘φιλολογικής’ και ‘μη φιλολογικής’ Παπυρολογίας, να ανοίξει νέες ερευνητικές προοπτικές για την Παπυρολογία και, μετά την *amicitia papyrologorum*, να οδηγήσει προς την *amicitia papyrologiarum*⁷.

4. Για τη γλώσσα των ελληνικών παπύρων, βλ. ενδεικτικά Deissmann (⁴1923), σσ. 62-142 et passim. Meecham (1923), passim. Moulton – Milligan (1949), σσ. xv-xix. Gignac (1970), σσ. 139-152. Turner (1982), σσ. 505-512. Καψωμένο (1985), σσ. 22-26, 100-101. O’Callaghan (1987), σσ. 193-203. Horsley (1989). Evans – Obbink (2010).

5. Χουλιάρá-Ράιου (2017-2019), σσ. 989-1034.

6. Πρβλ. “L’approche «documentariste» de la culture littéraire”: Fournet (2013), σ. 138· και παραπάνω, υποσημ. 3.

7. Fournet (2013), σσ. 135-162. Πρβλ. επίσης Clarysse (1983), σσ. 43-61. Thompson (1987), σσ. 105-121. Hutchinson (2007), σσ. 17-36. Χουλιάρá-Ράιου (2012), σσ. 246-278. Nachtergaele (2013), σ. 270. Για τη μελέτη του ομηρικού κόσμου υπό το φως των παπύρων, βλ. Fournet (2012 B), σσ. 125-157. Idem (2016), σ. 35.

Οι αρχαίοι επιστολογράφοι, οι λόγιοι και οι συντάκτες οδηγών επιστολογραφίας όχι μόνο για λογοτεχνικές αλλά και για πρακτικές ανάγκες (Αρτέμων από την Κασσάνδρεια⁸, Ψ.-Δημήτριος⁹, Απολλώνιος ο Τυανεύς¹⁰, Φιλόστρατος ο Λήμνιος¹¹, Ιούλιος Βίκτωρ¹², Γρηγόριος Ναζιανζηνός¹³, Ψ.-Λιβάνιος [Λιβάνιος ή μάλλον Πρόκλος])¹⁴ υπογραμμίζουν το ειδικό ύφος της επιστολής. Αυτή ως *εἰκὼν τῆς ψυχῆς* και ως *ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα* κατατάσσεται στην κατηγορία του ελληνικού *διαλόγου*¹⁵, με τη σημασία του λατινικού *sermo* και όχι του *dialogus*¹⁶.

Σύμφωνα με τις αρχαίες οδηγίες, στο *λαλῆσαι* μιας επιστολής έπρεπε να αποφεύγονται οι ρυθμοί του πεζού λόγου, τὰ σοφίσματα και αἱ φυσιολογίαι, η ανάμιξη δηλ. επιστημονικών θεμάτων, η *εὐτέλεια* ή *ἀπειροκαλία*, η παντελής δηλ. έλλειψη κοσμητικών στοιχείων, αλλά και η υπερβολική χρήση των τελευταίων. Ἡ *ἐπιστολή* όφειλε να είναι

8. Στα προλεγόμενα της έκδοσης των αριστοτελικών επιστολών· βλ. Ψ.-Δημήτρ., *Περὶ ἐρμηνείας* 223: Ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ δέϊται ἰσχυρότητος, καὶ περὶ αὐτοῦ λέζομεν. Ἀρτέμων μὲν οὖν ὁ τὰς Ἀριστοτέλους ἀναγράψας ἐπιστολάς φησιν, ὅτι δεῖ ἐν τῷ αὐτῷ τρόπῳ διάλογόν τε γράφειν καὶ ἐπιστολάς· εἶναι γὰρ τὴν ἐπιστολήν οἷον τὸ ἕτερον μέρος τοῦ διαλόγου.

9. *Περὶ ἐρμηνείας* 223-235.

10. *Ἐπιστ.* 19.

11. *Περὶ τοῦ ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος.*

12. *Ars rhetorica* 27, 447-448 (*De sermocinatione. De epistulis*).

13. *Ἐπιστ.* 51 (Νικοβούλω).

14. Ψ.-Λιβάν., *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες*. Σχετικά με την αρχαία θεωρία για την επιστολή, τους οδηγούς επιστολογραφίας και την επιστολογραφία, βλ. Συκουτρή (1931), σσ. 15 κεξ. Koskeniemi (1956), σσ. 18-63. Kennedy (1983), σσ. 70-73. Trapp (2003), σσ. 179, 185-187. Klauck (2006), σσ. 205-208. Poster (2007), σσ. 27-37. Ράιο (2012), σσ. 349-402.

15. Ψ.-Δημήτρ., *Περὶ ἐρμηνείας* 223, 3-5: σχεδὸν γὰρ εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν· και παραπάνω.

16. Ψ.-Λιβάν., *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτήρες* 2: Ἐπιστολή μὲν οὖν ἔστιν ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινομένη καὶ χρειώδη σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεῖ δὲ τις ἐν αὐτῇ ὥσπερ παρών τις πρὸς παρόντα. Olsson (1925), σσ. 1-3. Συκουτρή (1931), σσ. 28, 32-33. Steen (1938), σσ. 121-122. Koskeniemi (1956), σσ. 43-45. White (1972), σσ. 49, 63. Burnet (2003 A) (διαδικτυακά). Fournet (2012 B), σ. 139.

σύντομος καὶ περὶ ἀπλοῦ πράγματος ἔκθεσις καὶ ἐν ὀνόμασιν ἀπλοῖς¹⁷. Αντίθετα φιλικαὶ φιλοφρονήσεις, πυκναὶ ἢ εὖστοχοι παροιμίαι, γνῶμαι, ἀποφθέγματα, που διακρίνονται για το σοφόν¹⁸, ὄχι ὁμως ἀγνωστα ἢ ἐξεζητημένα (proverbia non ignota), φιλοσόφων δόγματα, παλαιῶν συγγραμμάτων χρήσις, ἱστοριῶν τε καὶ μύθων μνήμη, στίχοι ἢ ημιστίχια (versiculi ἢ pars versus), ασύνδετα σχήματα, σκώμματα καὶ αἰνίγματα πρόσθετα στις ἐπιστολές χάρις (gratia) καὶ κάλλος¹⁹. Παράλληλα επιτρεπόταν καὶ κάτι ἀπὸ το ἀτημέλητο ὕφος του καθημερινοῦ λόγου, ὥστε ἡ διατύπωση νὰ κινεῖται ἀνάμεσα στο λογοειδές, τὴν υψηλὴ δηλ. ἐκφραση, καὶ το λαλικόν, ὕφος δηλ. λαλιᾶς “συνομιλίας”, καὶ ἡ φράσις τῆς ἐπιστολῆς νὰ εἶναι τῆς μὲν συνηθείας ἀττικωτέρα, τοῦ δὲ ἀττικισμοῦ συνηθεστέρα καὶ μῆτε λίαν ὕψηλὴ μῆτε ταπεινὴ ἄγαν ἀλλὰ μέση τινά²⁰.

17. Ψ.-Δημήτρ., *Περὶ ἐρμηνείας* 231: *Εἰ γάρ τις ἐν ἐπιστολῇ σοφίσματα γράφοι καὶ φυσιολογίας, γράφει μὲν, οὐ μὴν ἐπιστολὴν γράφει. Φιλοφρόνησις γάρ τις βούλεται εἶναι ἢ ἐπιστολὴ σύντομος, καὶ περὶ ἀπλοῦ πράγματος ἔκθεσις καὶ ἐν ὀνόμασιν ἀπλοῖς.*

18. Ψ.-Δημήτρ., ὁ. π., 232: *Κάλλος μέντοι αὐτῆς αἶ τε φιλικαὶ φιλοφρονήσεις καὶ πυκναὶ παροιμίαι ἐνοῦσαι· καὶ τοῦτο γὰρ μόνον ἐνέστω αὐτῇ σοφόν, διότι δημοτικόν τί ἐστὶν ἢ παροιμία καὶ κοινόν, ὃ δὲ γνωμολογῶν καὶ προτρεπόμενος οὐ δι' ἐπιστολῆς ἔτι λαλοῦντι ἔοικεν, ἀλλὰ μηχανῆς.*

19. Ψ.-Λιβάν., *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες* 50: *Πληρώσει δὲ τὴν εἰς ἐπιστολὰς χάριν ἱστοριῶν τε καὶ μύθων μνήμη καὶ παλαιῶν συγγραμμάτων καὶ παροιμιῶν εὐστόχων καὶ φιλοσόφων δογμάτων χρήσις, οὐ μέντοι γε ταύτην διαλεκτικῶς προσσεύκτεον. Γρηγόρ. Ναζιανζ., Ἐπιστ. 51: Τρίτον ἐστὶ τῶν ἐπιστολῶν, ἡ χάρις. Ταύτην δὲ φυλάττομεν, εἰ μῆτε παντάπασι ξηρὰ καὶ ἀχάριστα γράφοιμεν καὶ ἀκαλλώπιστα, ἀκόσμητα καὶ ἀκόρητα, ὃ δὴ λέγεται, οἷον δὴ γνωμῶν καὶ παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγμάτων ἐκτός, ἔτι δὲ σκωμμάτων καὶ αἰνιγμάτων, οἷς ὁ λόγος καταγλυκαίνεται· μῆτε λίαν τούτοις φαινοίμεθα καταχρώμενοι· τὸ μὲν γὰρ ἀγροῖκον, τὸ δ' ἄπληστον. Julius Victor, *Ars Rhetorica* 27 (*De epistolis*): proverbio uti non ignoto percommodum est, et versiculo aut parte versus. Συκουτρῆς (1931), σσ. 29-34. Steen (1938), σσ. 121-122. Koskeniemi (1956), σσ. 34-42. Luiselli (1999), σσ. 85-93. Fournet (2003), σ. 455 υποσημ. 145. Idem (2012 B), σ. 139. Trapp (2003), σ. 319. Rosenmeyer (2004), σσ. 6-9. Kotsifou (2012), σ. 63.*

20. Ψ.-Λιβάν., *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες* 47. Φιλόστρ. Λήμν., *Περὶ τοῦ ἐπιστολικοῦ χαρακτῆρος*. Γρηγόρ. Ναζιανζ., *Ἐπιστ.* 51. Olsson (1925), σσ. 1-2. Συκουτρῆς (1931), σσ. 29-34. Steen (1938), σ. 122. Luiselli (1999), σσ. 93-110. Trapp (2003), σσ. 180-191. Poster (2007), σσ. 21-36. Ράιος (1992), σσ. 171 καὶ 174-175

Μολονότι τα γνωμικά, τα αποφθέγματα ή οι *ἀφορισμοὶ* θεωρούνται *ρήσεις* φιλοσόφων, ποιητών και συγγραφέων, και *αἱ παροιμίαι* – από την πρόθεση *παρὰ* και το όνομα *οἶμος* = *ὁδός* (πρβλ. *παροδικὸν διήγημα*, *ῥῆμα παρόδιον*) – είναι ανώνυμες εκφράσεις και θεωρούνται κληρονομιά λαϊκής σοφίας²¹, αυτά τα δύο είδη σοφών, σύντομων και πυκνών διατυπώσεων συγχέονται συχνά μεταξύ τους. Αν και από τον Αριστοτέλη οι παροιμίες ορίζονται ως *μεταφοραὶ ἀπ' εἶδους ἐπ' εἶδος*²², ορισμένες από αυτές, σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, μπορούν να θεωρηθούν και αποφθέγματα: *ἔνιαι τῶν παροιμιῶν καὶ γνῶμαί εἰσιν*²³.

Επομένως το ερώτημα σε τι διαφέρει η *γνώμη* από την *παροιμίαν* είναι αδύνατο να απαντηθεί μ' έναν 'αριστοτελικό' ορισμό, αφού συγγενεύουν στενά μεταξύ τους και δεν διαθέτουν ευδιάκριτα όρια ή διαχωριστικές γραμμές²⁴. Η σύγχυση μεταξύ τους αποφεύγεται, όταν ορισμένες φράσεις δηλώνονται ρητά ως *παροιμίαι* ή ο παροιμιακός χαρακτήρας τους μαρτυρείται με τους όρους: *παροιμιῶδες*, *τοῦτο δὴ τὸ λεγόμενον*, *τὸ τοῦ λόγου*. Σε θεωρητικό επίπεδο πάντως οι παροιμίες με τη βοήθεια μεταφορών εξηγούν μια γενική έννοια *μέσω* ενός ειδικού στοιχείου ή γεγονότος, ενώ τα αποφθέγματα διατυπώνουν ένα γενικό

(με τα κείμενα της ανέκδοτης λατινικής μετάφρασης του φιλοστράτειου κειμένου από τον A. Bonfini και μιας ανώνυμης, ανέκδοτης επίσης, γαλλικής απόδοσης του ίδιου κειμένου). Idem (2012), σσ. 399-402 (όπου το αρχαίο κείμενο και η NE απόδοση του *Ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος* του Φιλοστράτου).

21. Βλ. Αριστοτ., απόσπ. 13: *Παροιμία παλαιᾶς εἰσι φιλοσοφίας ... ἐγκαταλείμματα, περισωθέντα διὰ συντομίαν καὶ δεξιότητα*. Méry (1828), σσ. 21, 26, 27. Taylor (1931), σσ. 135, 142-143, 171-178. Idem (1981), σσ. 3-4. Bieler (1936), σσ. 240-253. Schmarje (1973), σσ. 3 κεξ. Λουκάτο (1978), σ. 122. Κεσόπουλο, – Τότ-σκα (1989), σσ. 6-10. Tosi (2011), σσ. 17-45. Karagiorgos (2015), σ. xxiv.

22. Αριστοτ., *Ῥητορ.* 1413a, 17. Otto (1890), σ. XII. Tosi (2011), σσ. 23-24.

23. Αριστοτ., *Ῥητορ.* 1395a, 19. Otto (1890), σ. XII.

24. Στην εργασία του Nicolaos Lazaridis (2007, σ. 1 και υποσημ. 1· et passim.) με θέμα τη συγκριτική μορφολογική, γλωσσική και υφολογική μελέτη των αιγυπτιακών (δημοτικών) και αρχαιοελληνικών αποφθεγματικών διατυπώσεων σε συλλογές ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου αντί του όρου *γνώμη* προτιμάται ο όρος *παροιμία* και τα παράγωγά του.

κανόνα²⁵. Τα κριτήρια διαχωρισμού τους μπορούν να αναζητηθούν επίσης στα τυπικά γνωρίσματα. Έτσι δομικά στοιχεία, όπως συντομία λόγου, παραλληλισμός, απουσία άρθρου, ρήματος και συμπλεκτικών συνδέσμων, χαρακτηρίζουν συχνά τα αποφθέγματα που αποδίδονται σε μια σπουδαία προσωπικότητα. Από το άλλο μέρος, ρυθμικά χαρακτηριστικά, ‘παροιμιακό’ μέτρο, παρηχήσεις, ομοιοκαταληξία, συντομία και *γλυκύτης* αναγνωρίζονται στις παροιμίες που προέρχονται από τη λαϊκή παράδοση. Στην πράξη οι θεωρητικές διακρίσεις αποδεικνύονται συχνά αναποτελεσματικές: οι στενές συγγένειες μεταξύ *παροιμιῶν* και *γνωμῶν* (*sententiae*), που αντικατοπτρίζουν τις γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ λόγιας και λαϊκής σοφίας, καθιστούν συχνά τον διαχωρισμό τους ανέφικτο, παραπλανητικό ή πλασματικό²⁶. Με βάση διάφορα κριτήρια, στις ‘παροιμίες’, ένα *χαρίεν, διδακτικόν, πιθανόν* και ενίοτε αινιγματικό *πρᾶγμα*²⁷, εντάσσονται τρία είδη: α) *αἱ δημῳδεις παροιμίαι τῶν ἀγροίκων*· β) αφορισμοί, *sententiae, τὰ κλεινὰ τῶν σοφῶν ἔπη*, δηλ. *γνωμαι* και *λόγοι ἀρχαῖοι*· και γ) *αἱ παροιμιῳδεις φράσεις*²⁸.

Μέσα από τη μελέτη πολλών παπυρικών επιστολών, αλιεύσαμε και σταχυολογήσαμε ένα μικρό θησαυρό εκφράσεων που μπορούν να χαρακτηριστούν ως αποφθέγματα και παροιμίες, αποφθεγματικές και παροιμιακές διατυπώσεις²⁹ ή απόηχοι *γνωμῶν* και *παροιμιῶν*. Οι επιστολές που περιέχουν τέτοιες διατυπώσεις εκτείνονται χρονικά από την πτολεμαϊκή ως τη βυζαντινή εποχή. Παρόλο που η διάκριση των

25. Otto (1890), σσ. XI, XII. Taylor (1931), σσ. 3-15. Bieler (1936), σσ. 240-253. Strömberg (1954), σσ. 7-13. Servais (1955), σσ. 629-631. Schmarje (1973), *loc. cit.* Λουκάτος (1978), σσ. 122-129. Tosi (2011), σσ. 43, 44. Karagiorgos (2015), σσ. xxiii-xxv.

26. Taylor (1931), σσ. 5-6. Idem (1981), σσ. 5-6, 7-8. Tosi (2011), σσ. 17-19, 25, 43, 44.

27. Ψ.-Δημήτρ., *Περὶ ἐρμηνείας* 156. Strömberg (1954), σ. 9.

28. Strömberg (1954), σσ. 9-13.

29. Για τις παροιμιακές φράσεις, που διαθέτουν την αυστηρότητα των παροιμιῶν σε όλες τις λεπτομέρειες πλην της γραμματικής μορφής, καθώς προσαρμόζονται στο πρόσωπο και τον χρόνο, ισχύουν τα προβλήματα των παροιμιῶν. Taylor (1931), σσ. 184 κεξ.

διατυπώσεων της παπυρικής *συναγωγῆς* μας σε αποφθέγματα και παροιμίες δεν είναι πάντοτε σαφής ούτε εύκολη, αφού πολλές από αυτές επιβεβαιώνουν όσα προαναφέρθηκαν για τη σύγχυσή τους, εντούτοις προτείνεται ένας αδρομερής διαχωρισμός σε αυτές τις δύο κατηγορίες. Δεν θα χρονοτριβήσουμε πάνω στο θέμα του διαχωρισμού τους ούτε θα αποδυσθούμε σε ατέρμονες συζητήσεις για τον ακριβή χαρακτήρα των ‘αμφίβολων’ εκφράσεων που ακολουθούν, αλλά θα σπεύσουμε να γευτούμε τη σοφία τους με βάση την εννοιολογική κατάταξη.

ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Η έκθεσή μας θα ανοίξει με αποφθέγματα σχετικά με την **ανθρώπινη συμπεριφορά** και την **εικόνα του φιλοσόφου**.

Ο Ισίδωρος, με επιστολή γραμμένη σε όστρακο που βρέθηκε στο ρωμαϊκό στρατιωτικό σταθμό (praesidium) Μαξιμιανό της ανατολικής άσσης της Αιγύπτου, διαμηνύει στον Απολλινάριο³⁰ ότι πρέπει να αλλάξει συμπεριφορά και να μη του γράφει *τοιαῦτα*, γιατί διαφορετικά θα θεωρήσει πως απαρνιέται τη φιλία του, ενώ είναι αναγκασμένος να τον ‘υπηρετεί’ με αυστηρό ύφος και χρησιμοποιώντας μια αμάρτυρη (;) αποφθεγματική φράση τού γνωστοποιεί ότι ‘κλέφτης δεν κάθεται μαζί με φιλόσοφο’ (γρ. 3-7):

*πολλάτις σε ἡρώτη- / σα τοιαῦτά μοι μὴ γράφειν· τοῦτο δὲ / γείνωσκε
ὅτι ληστής παρὰ φιλό- / σοφον οὐ καταλύει³¹· εἰ δέ μοι σὺ / ἀποτάσῃ τῇ
φιλίᾳ, ἐμὲ ἀνάγ- / κη σοι ὑπηρετεῖν* (leg. *πολλάκις, γίνωσκε*).

Με τη φράση: *Σιγὴ γὰρ παρὰ φιλοσόφο[ις] ἀπόκρισις*, δηλ. “Σιωπή βέβαια στους φιλοσόφους αποτελεί απάντηση”, ο χριστιανός (;) Καπιτωλίνος, αναγνωρίζοντας πως γίνεται φορτικός στον Σαραπάμωνα³², εισάγει (γρ. 9-10) τη ρητορική ερώτηση *μὴ οὖν κἀγὼ / δύναμε*

30. SB XXVIII 17 109 (Β' αι. μ. Χ. – Μαξιμιανό). Fournet (2003), σσ. 454-455.

31. Πρβλ. τη μετάφρ. του Fournet (2003, σ. 454) “sache bien ceci, qu'un brigand ne descend pas chez un philosophe”.

32. P. Oxy. XXXIV 2728 (ca 312-318 μ. Χ.), γρ. 8: *ἐπίσταμαι ὅτι πολλὰ β' ἀρ' οὐμαί σε*. Cazzaniga (1970), σσ. 67-70 (69). Blumell (2012), σ. 309.

μὴ ἀπ[ο]κρίνας[θ]αι; (leg. καὶ ἐγὼ, δύναμαι), δηλ. “μήπως κι εγώ λοιπόν μπορώ να μην απαντήσω;” Η φράση ταυτίζεται με τη διατύπωση του Ευριπίδη, γόνιμης πηγῆς ἀντλήσης γνωμῶν³³: ἡ γὰρ σιωπὴ τοῖς σοφοῖσιν ἀπόκρισις³⁴. Παράλληλα ανακαλεί γνωμικά που υπογραμμίζουν την ωφέλεια της σιωπῆς, ὅπως εἶναι ἡ παπυρική ‘γνώμη’ του Χάρητος για ἔλεγχο της γλώσσας: γλώσσης μάλιστα πανταχοῦ πειρῶ κρατεῖν, / ὃ καὶ γέροντι καὶ νέῳ τιμὴν φέρει, / ἡ γλῶσσα σιγὴν καιρίαν κεκτημένη³⁵. ἡ Σοφόκλεια γνώμη: Ἡ γὰρ σιωπὴ τῷ λαλοῦντι σύμμαχος³⁶. ἡ Πυθαγόρεια ρῆσις: Ἡ σιγὴν καίριον, ἢ λόγον ὠφέλιμον³⁷. ἡ παροιμία: Ἡ λέγε τι σιγῆς κρεῖττον ἢ σιγὴν ἔχε³⁸. καὶ πολλά Μενάνδρεια μονόστιχα, ὅπως: Ἡ δεῖ σιωπᾶν ἢ λέγειν ἀμείνονα³⁹. Οὐθὲν σιωπῆς ἐστὶ χρησιμώτερον⁴⁰. Ἐνίοις τὸ σιγᾶν κρεῖττόν ἐστι τοῦ λαλεῖν⁴¹. Οὐκ ἔστιν σιγᾶν αἰσχρόν, ἀλλ’ εἰκὴ λαλεῖν⁴². πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση βρίσκεται καὶ ἡ σωκράτεια συμβουλή να σιωπά κανεῖς για πράγματα που δεν γνωρίζει καλά: εἰ μηδὲν λέγοις, ὧν μὴ σαφῶς οἶσθα⁴³. Πολλά νεοελληνικά παροιμιακά παραδείγματα επαινούν τὴ λακωνικότητα καὶ τὴ σιωπὴ, ὅπως: “Αργυρό το μίλημα, μα χρυσό το σῶπα”· “Ἀκουε πολλά καὶ λέγε λίγα”· “Αὐτός που λέει λιγοστά λέει πιο πολλά καὶ πιο σωστά”· “Λίγα λόγια καὶ δεμένα για να εἶναι κερδισμένα”⁴⁴.

33. Πρβλ. τὴν περίπτωση τῆς διαθήκης *P. Cairo Masp.* II 67151 (570 μ. Χ.). Luiselli (1999), σσ. 201, 202.

34. Ευριπ., ἀπόσπ. 977 (Nauck).

35. *P. Heid.* 434 (Γ’ αι. π. Χ.). Pordomingo (2013), σσ. 115-118.

36. *CPG* II, Αποστόλ. 8, 41h (Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 439). Μέν., *Γνώμαι Μον.* 307 (Jaekel, 1964, σ. 50).

37. *CPG* II, Αποστόλ. 8, 69b (Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 450).

38. *CPG* II, Γρηγόρ. Κύπρ. 61 (Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 116).

39. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 306 (Jaekel, 1964, σ. 50).

40. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 597 (= *CPG* II, Αποστόλ. 13, 63c. Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 593). Jaekel (1964), σ. 67.

41. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 258. Πρβλ. ἐπίσης Μέν., ὁ. π., 136, 201, 292, 409. Jaekel (1964), σσ. XII, 40, 44, 47, 49, 56.

42. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 567. Jaekel (1964), σ. 65.

43. *Gnom. Vatic.* 482 (Sternbach, 1963, σ. 179).

44. Κεσόπουλος – Τότσκας (1989), σσ. 16, 25, 26, 60.

Με την αποφθεγματική προτροπή σε ασύνδετο σχήμα και με έμφαση στη διατύπωση κινδύνω / τῷ ἐσχάτῳ (γρ. 9-10): Ἐκ σπουδῆς γὰρ ἐπαινεθήσῃ, ἐκ δὲ ῥαθυμίας κινδύνω / τῷ ἐσχάτῳ σαντὸν ὑποβαλεῖς· δηλ. “Για τη φροντίδα/τον ζήλο θα επαινεθείς, για τη νωθρότητα/α-διαφορία όμως θα θέσεις σε κίνδυνο τη ζωή σου”, κλείνει η επίσημη (;) επιστολή προς τον Αφούτα⁴⁵.

Φιλοσοφική σκέψη μαρτυρά ο αποφθεγματικός λόγος του κουρασμένου από τις αντιξοότητες Ερμεία προς την αδελφή του, τη γυναίκα του δηλ.⁴⁶ (γρ. 4-7): *χρὴ γάρ τινα ὀρῶν- / τα αἰαντὸν ἐν δυστυχίᾳ κἂν ἀνα- / χωρῖν καὶ μὴ ἀπλῶς μάχαισθαι τῷ / δεδογμένῳ* (leg. *ἐαυτὸν, καὶ ἄν, ἀναχωρεῖν, μάχεσθαι*) “όποιος βρίσκεται σε δυστυχία πρέπει ακόμη και να υποχωρεί και να μην πολεμάει ‘πεισματικά’ το πεπρωμένο”.

Τα επόμενα παραδείγματα μιλούν για **φιλία** και **αγάπη**.

Σύμφωνα με το αποσπασματικό και αινιγματικό έγγραφο *P. Apoll.* 59 (ca β' μισό του Ζ' αι. μ. Χ.), που θα μπορούσε να περιέχει αποφθέγματα, η αγάπη δεν υπόκειται στον χρόνο (γρ. 7):

ὅτι οὐχ ὑπόχρονος ἡ ἀγάπη ἐστί.

Ο ύμνος για την *ἀξιόλογον, θεοφιλῆ καὶ ἅπασιν ἀνθρώποις ἐπαινετὴν* έμπρακτη φιλία εισάγει στα προβλήματα του Δίου, συντάκτη της καλογραμμένης από γλωσσική και υφολογική άποψη επιστολής προς τον Ευτυχίδη⁴⁷, που έφτασαν στα αυτιά πολλών⁴⁸. Αυτός ο έπαινος, παράδειγμα *φιλικῶν φιλοφρονήσεων* που συστήνονται από τους επιστολικούς οδηγούς⁴⁹, κορυφώνεται με τον αποφθεγματικό λόγο (γρ. 12-17):

45. *P. Flor.* III 304 (Ε'-ΣΤ' αι. – από τον Ερμουπολίτη νομό). Pinaudi (1978), σσ. 220-222.

46. *P. Oxy.* I 120 (= *Sel. Pap.* I 162 = Naldini, 1968, έγγρ. 62· Δ' αι. μ. Χ.). Ols-son (1925), σ. 14.

47. *P. David* (ή *P. L. Bat.* XVII) 14 (= *P. Strasb.* IV 169 = *P. Ross. Gerg.* II 43· Β'; αι. μ. Χ.), γρ. 3-7: *ἐπίστασαι ὅτι οὐ διὰ λόγων αἱ φι- / λίαὶ δείκνυνται ἀλλὰ δι' ἔργων / καὶ μάλιστ[α] ἡ πρὸς ἀλλήλους φι- / λ[ί]α φανερ[ά] ἐστιν ἀμφοῖν καὶ / [π]λείστοις ἀνθρώποις ἡ δι' ἔργων*. Luiselli (1999), σσ. 42, 136, 160, 235-236.

48. Γρ. 27-28: *εἰς γὰρ πλ[εῖ]στους ἐξίτη- / λ[α] ταῦτα ἦλθε*.

49. Ψ.-Δημήτριος, *Περὶ ἐρμηνείας* 232. Luiselli (1999), σ. 249.

Οὐδὲν γὰρ / μεῖζόν ἐστιν οὐδὲ ἐράσμιον / οὐδὲ ἡμ[ερώ]τατον οὐδὲ ἀπο-
/ λανστ[ότερόν] ἐστιν ἢ ἡ τοιαύ- / τη φι[λία ἐν τ]ῷ ἀνθρωπ[ί]νῳ / βίῳ·
δηλ. “Τίποτε δεν εἶναι πιο σπουδαίο ούτε πιο ευχάριστο ή πιο ευγενικό ή
απολαυστικότερο από αυτού του είδους τη φιλία στην ανθρώπινη ζωή”.

Το χωρίο ανακαλεί μεταξύ άλλων τους ευριπίδειους στίχους οὐκ
ἔστιν οὐδὲν κρεῖσσον ἢ φίλος σαφής, οὐ πλοῦτος, οὐ τυραννίς⁵⁰. την
παροιμία πάντων ἡδιστον ἢ φιλία⁵¹. τις Μενάνδρειες γνώμες: Μακά-
ριος, ὅστις ἔτυχε γενναίου φίλου⁵². Οὐκ ἔστιν οὐδὲν κτῆμα κάλλιον
φίλου⁵³. Φίλους ἔχων νόμιζε θησαυροὺς ἔχειν⁵⁴.

Η ἐκκκληση του Καλλίνικου προς τον Ηλία⁵⁵ να μην τον εγκατα-
λείψει την ώρα της μεγάλης θλίψης του υποστηρίζεται με την
αφοριστική διατύπωση πως ‘το είδος της φιλίας φανερώνεται’, που
εισάγεται με το καὶ γὰρ (γρ. 21-24):

μὴ οὖν / ἀφήσης μαι ἐν ταύτῃ θλίψει· / καὶ γὰρ ἐ φιλείαι τοιαῦται /
φαίνονται⁵⁶ (leg. με, θλίψει, αἱ φιλείαι, φαίνονται).

Το χωρίο θυμίζει τον αριστοτελικό ορισμό⁵⁷: καθ’ ὁμοιότητα γὰρ
τῆς κατ’ ἀρετὴν φαίνονται φιλείαι και εννοιολογικά τη γνωστή παροιμία:
κρίνει φίλους ὁ καιρός, ὡς χρυσὸν τὸ πῦρ⁵⁸.

Υπερασπιζόμενος τον εαυτό του ενώπιον του δεσπότη του⁵⁹, ένας

50. Ευριπ., Ὀρέστ. 1155-1156, που περιλαμβάνονται στη γνωμολογική πατυ-
ρική ανθολογία: P. Ross. Georg. I 9 (B’; αι. π. X.). Pordomingo (2013), σσ. 136-
138 (πάπ. 17).

51. CPG II, Mant. Prov. 2, 49. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 766.

52. Μέν., Γνῶμαι Mon. 471. Jaekel (1964), σ. 60.

53. Μέν., Γνῶμαι Mon. 575. Jaekel (1964), σ. 66. Πρβλ. Gnom. Vatic. 471
(Sternbach, 1963, σ. 175): Σωκράτης ἐρωτηθεὶς τί κτῆμα συμφορώτατον εἶπε· “φί-
λος βέβαιος”.

54. Μέν., Γνῶμαι Mon. 810. Jaekel (1964), σ. 79.

55. P. Münch. III 127 (Δ’ αι. μ. X.).

56. Πρβλ. P. David 14 (B’; αι. μ. X.), γρ. 3-4: ἐπίστασαι ὅτι οὐ διὰ λόγων αἱ φι-
/ λίαι δείκνυνται ἀλλὰ δι’ ἔργων· παραπάνω, υποσημ. 47.

57. Αριστοτ., Ηικ. Νικομ. 1158b.

58. CPG II, Αποστόλ. 10, 8a (Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 487). Μέν.,
Γνῶμαι Mon. 385 (Jaekel, 1964, σ. 54).

59. SB VI 9616 (550-558 μ. X. – Αντινοούπολη).

οἰκονόμος ομολογεί ότι ‘είναι ευχαριστημένος που πεθαίνει στα χέρια άλλων και δεν θα πέσει στα χέρια του δεσπότη του’· παράλληλα υπόσχεται να μην επιτρέψει σε κανέναν να τον υποτιμήσει και ‘να σπείρει διχόνοιες μεταξύ φίλων’:

recto γρ. 6-7: Ἡδέως γὰρ ἔχω ἀποθανεῖν / εἰς [χ]εῖρας ἄλλων καὶ μὴ ἔμπεσεῖν εἰς χεῖρας τοῦ δεσπότη μου· γρ. 9-10: [Σ]πουδάσω γάρ, ἐὰν θέλῃ ὁ θεός, μὴ ἑᾶσαι τίνα ὀλιγορῆσαι εἰς ἐμὲ μήτε βαλεῖν μάχα[ς] εἰς μέσον / φίλων.

Οι παραπάνω φράσεις ανακαλούν τα παλαιοδιαθηκικά ρητά: Σουσ. 23: κάλλιον δέ με μὴ πράξασαν ἔμπεσεῖν εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν ἢ ἁμαρτεῖν ἐνώπιον κυρίου· Γεν. 13, 8: Μὴ ἔστω μάχη ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ σοῦ⁶⁰. και την παροιμία: φοβερὸν καὶ τὸ παθεῖν ὑπὸ τυράννου καλῶς⁶¹.

Τα επόμενα δύο έγγραφα, πτολεμαϊκής εποχής, περιέχουν αποφθεγματικές φράσεις για τα **ανθρώπινα σφάλματα** και τη **μέθη**.

Σύμφωνα με το πρώτο, από το ‘αρχείο του Ζήνωνα’ (Γ’ αι. π. Χ.), δύο κρατούμενοι χοιροβοσκοί απευθύνουν έκκληση προς τον ‘επιστάτη’ Ζήωνα⁶² να τους ελευθερώσει για το καλό των ζώων και το δικό τους και αναγνωρίζουν το σφάλμα τους, θυμίζοντας πως ‘κανένας δεν είναι αναμάρτητος’·

γρ. 1-3: δεόμεθα / οὖν σου, ἐλέησον ἡμᾶς· ὦν γὰρ ἡμάρτομεν τ[ε]τιμωρήμε- / θα· οὐθεὶς γὰρ ἀναμάρτητός ἐστιν.

Η έκφραση απαντά στον Αἴλιο Αριστείδη (‘Ροδίσις περὶ ὁμονοίας 571): καὶ τῶν ἐπὶ γῆς οὐδεὶς ἀναμάρτητος⁶³ και συχνά στη χριστιανική γραμματεία, όπως στον Πορφύριο (Περὶ ἀποχῆς 2, 31): ἐπεὶ δ’ ἀναμάρτητος οὐδεὶς· τον Επιφάνιο (Πανάριον ἢ Κατὰ αἰρέσεων 2, 364): οὐδεὶς ἀναμάρτητος καὶ καθαρὸς ἀπὸ ῥύπου, οὐδ’ ἂν κἄν μία ἡμέρα ἢ

60. Πρβλ. Βέλλα (1966), σ. 125· και παρακάτω.

61. CPG II, Αποστόλ. 17, 92. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 714.

62. P. Cair. Zen. III 59495 (μέσα Γ’ αι. π. Χ. – Φιλαδέλφεια).

63. Πρβλ. Ξενοφ., Ἑλλην. 6, 3, 10: ὁρῶ γὰρ τῶν ἀνθρώπων οὐδένα ἀναμάρτητον διατελοῦντα. Διον. Αλικαρν., Θουκυδ. 3, 13: οὐδεμία γὰρ αὐτάρκης ἀνθρώπου φύσις οὗτ’ ἐν λόγοις οὗτ’ ἐν ἔργοις ἀναμάρτητος εἶναι.

ζωὴ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς⁶⁴. Ὡς παραπλήσιες παροιμίες μπορούν να θεωρηθούν οι νεοελληνικές: “Αγάπα τον πλησίον σου με τα ελαττώματά του”. “Μήτε δέντρο χωρίς ξεράδι, μήτε άνθρωπος χωρίς ψεγάδι”. “Καλός άνθρωπος χωρίς ελαττώματα δεν γίνεται”. η τουρκική: “Άνθρωπος δίχως κουσούρι δεν υπάρχει”⁶⁵.

Ο αποστολέας της δεύτερης επιστολής⁶⁶, από τον Β΄ προχριστιανικό αι., επιπλήττει τον τελώνη Διονύσιο για απρεπή συμπεριφορά και μέθη: του υπενθυμίζει ότι έπρεπε να ‘κάνει τα τρελά του’⁶⁷, βάζοντας σε κίνδυνο τον δικό του τράχηλο και του συντάκτη (γρ. 1-4: *ἔδει σε / ἐν τῷ σωὶ τραχήλῳ / ἐμπαίζειν, καὶ μὴ ἐν / τῷ ἐμῷ*)⁶⁸, ότι χλευάζεται από αυτούς με τους οποίους διασκεδάζει και ότι δεν ασκεί δουλειά τελώνη, αλλά μια ανυπόφορη υπηρεσία⁶⁹. Οι σύντομες επιπλήξεις καταλήγουν στην αποφθεγματική προειδοποίηση: ‘το μεθύσι είναι ευχάριστο, όσο είσαι προστατευμένος, αλλά δεν υπολογίζεται η επόμενη ημέρα’ (γρ. 18-22):

*ἡδὺ ἐστὶν τ[ὸ κω- / θωνίζεσθαι]⁷⁰ κα[ὶ ἐν] / σκέπη εἶναι, οὐκ ἐ- / πιλο-
γείζει τὴν αὐ- / ριον (leg. ἐπιλογίζει).*

Εννοιολογικά παραπλήσια είναι η Μενάνδρεια γνώμη (417): *Καλὸν*

64. Βλ. Αθανάσιος. Θεολ., *Πρὸς Ἀντίοχον* 28, 692: Ὡστε φανερώς διδασκόμεθα, ὅτι οὐδεὶς ἀναμάρτητος εἰ μὴ ὁ μόνος ὁ Θεός. Για τη δυνατότητα ύπαρξης ἀναμάρτητου (πῶς <ἄν> ἀναμάρτητος γένοιτό τις), βλ. *Gnom. Vatic.* 305 (έκδ. Sternbach, σ. 117).

65. Κεσόπουλος – Τότσκας (1989), σσ. 63, 137, 172.

66. *P. Tebt.* III 758 (= *C. Pap. Hengstl* 115· Β΄ αι. in. π. X. – Τεβτύνη). Για το έγγραφο αυτό ως μαρτυρία προστασίας υφισταμένων από αξιωματούχους, βλ. Monson (2012), σ. 231.

67. “You play the fool”: Papyri.info TM 7 843. berkeley.apis.980.

68. Montanari (2013), s. v. “τράχηλος”.

69. Γρ. 12-15: *γνώθι διότι / οὐ τελωνίας προέσ- / τηκας ἀλλὰ χειρισ- / μοῦ ἀβαστάκτο[v]*.

70. Για τις σπάνιες παπυρικές αναφορές του ρήμ. *κωθωνίζομαι*, βλ. Maresch, (2001), σ. 141. Στους παροιμογράφους για τους μεθυσμένους που γελούν με απρεπή τρόπο αντί τοῦ *κωθωνίζεσθαι* καὶ *πίνειν* χρησιμοποιείται η έκφραση *μασχάλην αἶρειν*. *CPG* II, Γρηγόρ. Κύπρ. 72. Leutsch – Schneidewin (1851), σσ. 79, 517. Montanari (2013), s. v. “μασχάλη”.

δὲ νήφειν ἢ πολλὰ κραιπαλᾶν, που συστήνει τη νηφαλιότητα έναντι της μέθης⁷¹.

Ακολουθούν παραδείγματα σχετικά με τη **θεϊκή παρέμβαση**, την **εξουσία**, το **δίκαιο** και την **αρετή**.

Με αφορμή την εξέλιξη μιας υπόθεσης που ανήκε στη δικαιοδοσία του διοικητή και του βασιλιά, ο Νεχθοσίρης γράφει από την Αλεξάνδρεια στον *τοπάρχην* Λέοντα⁷² πως ο βασιλιάς θα ακούσει την υπόθεση, αλλά το σπουδαιότερο εξαρτάται από τους θεούς (γρ. 31-32): *Ὁ γὰρ βασιλεὺς αὐτὸς καθήμενος / διακούει. Τὸ δὲ πλεόν πάντων ἐπὶ / τῶν θεῶν ἐστιν*.

Η αρχή της λογοτεχνικής διατύπωσης *Ὁ Ζεὺς γὰρ ἔβρεχε καὶ ἀμάχητος ἦν ὁ ἄνεμος* περιέχεται σε μια επιστολή γεωργικού περιεχομένου⁷³ και ανακαλεί τα *Σχόλια* στον Πίνδαρο⁷⁴: *εἰς τὴν Ρόδον λέγω, ὅπου ποτὲ ὁ βασιλεὺς τῶν θεῶν ὁ μέγας, ἤγουν ὁ Ζεὺς, ἔβρεχε τὴν πόλιν ἀντὶ τοῦ ἔβρεξε διὰ νιφάδων χρυσῶν* κλπ. Παραπλήσια έκφραση απαντά στον Φιλόστρατο⁷⁵: *ὥς ψεκάζοι μὲν ὁ Ζεὺς*.

Οι επόμενες τρεις επιστολές προέρχονται από το 'αρχεῖο του Θεοφάνη', πλούσιο σε πληροφορίες για τις δραστηριότητες και το ταξίδι ενός ανώτερου δημοσίου υπαλλήλου (*scholasticus*) των αρχών του Δ' αι. μ. Χ. στην Αντιόχεια της Συρίας.

Η πρώτη μάς εισάγει στον κύκλο των πιστών του Ερμή Τρισμέγιστου⁷⁶, που είχαν φιλικές σχέσεις με τον Θεοφάνη. Με την απο-

71. Jaekel (1964), σ. 56. Για παλαιοδιαθηκικά ρητά με θέμα τη μέθη, βλ. Βέλλα (1966), σσ. 125-126.

72. *P. Yale* I 42 (= *SB VI* 9259 = *C. Ptol. Sklav.* II 253· 01-01-187 π. Χ. – Αλεξάνδρεια). Για τις αναλογίες αυτής της επιστολής και της *B' Παύλειας Επιστολής προς Τιμόθ.*, βλ. Prior (1989), σσ. 146, 231.

73. *P. Oxy.* XII 1482 (= *Sel. Pap.* I 124· Β' αι. μ. Χ.), γρ. 6-7. Olsson (1925), σ. 14.

74. *Scholia in Pindarum* (έκδ. Abel, 1891). Πρβλ. επίσης Γλυκά, *Βίβλ. Χρον.*, σ. 97: *καθ' ἐκάστην γὰρ ἔβρεχεν ἡμέραν αὐτὸ ὁ θεός* (διαδικτυακά).

75. *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλ.* 4, 45.

76. *P. Herm.* 3 (ca 317-323 μ. Χ. – Ερμούπολη). Luiselli (1999), σ. 240. Matthews (2006), σσ. 2, 12, 20, 22. Πολλές από τις καλογραμμένες επιστολές προς τον Θεοφάνη (*P. Herm.* 2-6) προέρχονται από συντάκτες που ανήκουν στον κύκλο των πιστών του Ερμή Τρισμέγιστου.

φθεγματική ρήση *Θεῶν δὲ ἔργον / παρασχέσθαι τὰς ἀφορμάς*, δηλ. “έργο θεῶν είναι να προσφέρουν ευκαιρίες” ο *ἀρχιπροφήτης* Ανατόλιος πληροφορεί (γρ. 3-7) τον *πάνσοφον* και *τὸν τῆς τῶν Ἑλλήνων σοφίας προστάτην* Αμβρόσιο για την τύχη του να συναντηθεῖ⁷⁷ με τον *ἄριστον τῶν ἀνδρῶν* Θεοφάνη, που ανέλαβε να του διαβιβάσει την επιστολή με *τὴν πρόσρησιν*, δηλ. τους χαιρετισμούς του. Στον Ωριγένη⁷⁸ απαντά η παραπλήσια έκφραση: *ἔχειν τὸν θεὸν πλείονας ἀφορμάς ἀνθρώποις παρέχειν*.

Σύμφωνα με την επιστολή του Βησόδωρου προς τον Θεοφάνη⁷⁹, που χαρακτηρίζεται από έντονο ρητορικό χρώμα και λεξιλόγιο από τον Πλάτωνα και την τραγωδία, η επιτυχία του παραλήπτη που βρίσκεται σε ταξίδι θεωρείται εξασφαλισμένη, αφού ‘οι θεοὶ ἀπονέμουν τιμές στους καλούς’· (γρ. 21-22): *τοῖς γὰρ ἀγαθοῖς τῶν / ἀνθρώπων παρὰ θεοῦ ἀπόκειται [πάμπολλα] τιμαί*⁸⁰.

Στην ίδια επιστολή η σύντομη απουσία του Θεοφάνη (*ἀποδημία*), που κάνει *ποθεινοτέραν τὴν θέαν* του σε όσους επιθυμούν να τον δουν, συγκρίνεται με τον ελάχιστο χρόνο που χρειάζονται τα βλέφαρα για να μισοκλείσουν, όμως για όσους αγαπούν μοιάζει αμέτρητος (γρ. 8-10): *ἐπεὶ καὶ ὁ ἐν τῷ καμμῶν / χρόνος ἐλάχιστος ὢν πολὺς τις καὶ ἀμέτρητος τοῖς ἐρῶσι καὶ ποθοῦσι / διαφαίνεται*. Η σύγκριση ανακαλεί, όπως έχει ήδη επισημανθεῖ⁸¹, την εικόνα της 59ης επιστολῆς του Φιλόστρατου: *Ἐχθὲς συγκλείσας τὰ βλέφαρα ὅσον ἡσυχῇ σκαρδαμύζει πολὺν*

77. Γρ. 8-9: *ἡ[τ]ύχηται γοῦν μοι τὸ τυ- / χεῖν*. Για την παρουσία του γοῦν σε επιστολές καλλιεργημένων συντακτῶν και τη χρήση του από τον Ανατόλιο, για να υπογραμμιστεῖ η τυχαία συνάντησή του με τον Θεοφάνη, βλ. Bentein (2015), σ. 733.

78. *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάνν. Εὐαγγ. ἐξηγητ.* 2, 34, 202.

79. *P. Herm.* 6 (ca 317-327 μ. Χ. – Ερμούπολη). Moscadi (1970), σσ. 138-146. Idem (1973), σ. 159. Bagnall (1993), σ. 272. Luiselli (1999), σσ. 241, 243, 249. Fournet (2013), σσ. 146-148.

80. Για το περιεχόμενο πρβλ. Φιλόστρ., *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Α΄*, 11: *οἱ θεοὶ οὖν εὖ ποιοῦντες, ὃν μὲν ἂν ὑγιᾶ τε καὶ ἄτρωτον κακίας εὖρωσι, πέμπουσι δὴπου στεφανώσαντες οὐ χρυσοῖς στεφάνοις, ἀλλ’ ἀγαθοῖς πᾶσιν*.

81. Έκδ. Kayser II, σ. 252. Moscadi (1973), σ. 159.

ἡγούμεν τὸν χρόνον ..., ὅταν δηλ. ο ερωτευμένος συντάκτης της έκλεισε τα μάτια του για λίγο, όσο χρειαζόταν για να έχει μια στιγμή ησυχίας, του φάνηκε ο χρόνος πολύς. Αυτή η προσέγγιση αποτελεί παράδειγμα της ρητορικής επίδρασης της Β΄ Σοφιστικής στην παπυρική επιστολογραφία ή ακόμη επιτρέπει την υπόθεση χρησιμοποίησης μιας κοινής πηγής από τον Φιλόστρατο και τον συντάκτη της επιστολής μας⁸². Παρόμοια έννοια του χρόνου απαντά στον γραμματικό Γεώργιο (*Ἀνακρεόντεια* 8, 26-27)⁸³: ὅτι θ' ἡματος μί' ὥρα / χρόνος ἐστὶν τοῖς ποθοῦσιν “αφού για όσους ποθούν και μια ώρα της ημέρας είναι χρονιά”.

Στην τρίτη επιστολή⁸⁴ υπενθυμίζεται η σπουδαιότητα που έχει το καθήκον της φροντίδας του καλού πατέρα, το οποίο διδάσκεται από τον ‘νόμο της φύσης’: γρ. 14-17: *Τοῦτο γὰρ μάλιστα πρῶτον καὶ πάντων / διαφέρον ἡγούμεθα εἶναι ἐ[ρρο]ν· οὐδενὸς γὰρ ἄλλου / κήδεσθαι καὶ φροντίζε[ι]ν. τ[ῆς] φύσεως ὁ νόμος δ[ι]δάσκει / ἢ πατρὸς ἀγαθοῦ.*

Στην επιστολή του Ιούστου προς τον *ὑπομνηματογράφον* και πρώην ‘πρύτανη’ Απολλώνιο⁸⁵, όπου η φράση (γρ. 42-44): *οὐδὲν ἄν[δρ]ος ἰσχύσει / παρὰ τὸ δίκαιον* “τίποτε αντίθετο προς το δίκαιο δεν θα ισχύσει”, που εισάγεται με το *μαθέτω / ὅτι*, και η διαγραφή του νῦν από τον ίδιο τον γραφέα προσδίδουν το γενικό ύφος αποφθέγματος, σχολιάζονται οι αστοχίες του Ώρου (*ἐὰν δὲ φλυαρή Ώρος ... φάσκων*). Επίσης στο ίδιο έγγραφο, ο απόηχος μιας σοβαρής διένεξης μεταξύ των μελών της *βουλῆς* της Οξυρύγχου⁸⁶, που έφτασε ως την *λαμπροτάτην* Αλεξάνδρεια και ακούστηκε σε όλο το ‘πραιτώριο’⁸⁷, υπογραμμίζεται με τη διατύπωση *εἰς ὃτα ἦλθεν τοῦ αὐθέντου* “έφτασε δηλ. στα αυτιά του ανώτατου άρχοντα”. Η έκφραση εισάγεται με το *ὥς ἔσσι εἰπεῖν* “όπως

82. Moscadi (1973), *loc. cit.*

83. Βλ. *Poetae Lyrici Graeci* III (Bergk, 1882).

84. *P. RyI.* IV 624 (Δ΄ αι. in. μ. Χ. – Ερμούπολη). Clarysse (2017), σ. 70.

85. *P. Oxy.* LV 3813 (Γ΄-Δ΄ αι. μ. Χ.)

86. Γρ. 53-55: *ὥς θορύβου τι- / νὸς γενομένου ἐν τῷ / γυμνασίῳ.*

87. Για το *πραιτώριον* με την πιθανή σημασία ομάδας ατόμων και την αντιστοίχισή του με τη διατύπωση *ἐν τῇ τάξει*, βλ. Haensch (2007), σσ. 93-100.

μπορεί να πει κανείς” (γρ. 57-61: *καὶ / ἐν ὄλῳ τῷ πραιτωρίῳ / ἡκούσθη, 'καί', ὡς ἔσσι εἰπεῖν, / εἰς ὧτα ἦλθεν τοῦ αὐ- / θέντου· leg. ἔστι*) και ανακαλεί το παροιμιῶδες: *εἰς θεῶν (ἢ θεοῦ) ὧτα ἦλθεν*⁸⁸, που λέγεται *ἐπὶ τῶν οὐ λανθανόντων ἐφ' οἷς ἔπραξαν ἢ ἐπὶ μεγάλων πραγμάτων*⁸⁹, και τη Λουκιάνεια παροιμία⁹⁰ *οὐκ οἶσθα ὡς ὧτα καὶ ὀφθαλμοὶ πολλοὶ βασιλέως*;

Το αίτημα, με θέμα την επανάκτηση κατασχεθέντων περιουσιακών στοιχείων, που απευθύνεται από τον Ιωάννη προς τον *ἐξκέπτορα* Μαρτύριο⁹¹, υποστηρίζεται με αποφθεγματικές εκφράσεις για τη φιλία, την αδικία και τις ασεβείς πράξεις⁹², όπως γρ. 2-3: *οἶδα γὰρ ὅτι φίλ[ον φιλεῖς (?)]* / *καὶ οὐ δύνῃ αὐτὸν λυπῆσαι*. γρ. 10-11: *τὰ γὰρ ἐν πολέμῳ ἀρπαζόμενα / ἐν εἰρήνῃ ἀναδίδονται*. Το θέμα της αμοιβαιότητας μεταξύ φίλων, που ανάγεται στον Ησίοδο (*Ἔργα καὶ ἡμ.* 353): *τὸν φιλέοντα φιλεῖν*, τη λυρική ποίηση και την τραγωδία, είναι γνωστό ιδιαίτερα με τη χριστιανική παραλλαγή του που διδάσκει να αγαπά κανείς ακόμη και τους εχθρούς του⁹³.

Από το άλλο μέρος, η λιτή δήλωση ότι *τὸ κοινὸν* μιας κόμης και οι αποστολές μιας επίσημης (;) επιστολής θεωρούνται αδέλφια μεταξύ τους και δεν τους χωρίζει καμία διαφορά⁹⁴, με την οποία προτείνεται η εξώδικη επιστροφή κλεμμένων ζώων (γρ. 7-10): *οὐκ ἀγνοεῖται ὅτι ο[ὐ-] / δεμία διαφορά [έ]στιν / μετοξὺ ὑμῶν κ[αὶ ἡ] μῶν / ἀλλ' ἀδελφοί ἐσ[με]ν*

88. Πρβλ. τον παλαιοδιαθηκικό παροιμιακό λόγο: *Παρ.* 23, 9: *εἰς ὧτα ἄφρονος μηδὲν λέγε, μήποτε μυκτηρίσῃ τοὺς συνετοὺς λόγους σου*. *Ἐκκλησ.* 25, 9: *μακάριος ὃς εὗρεν φρόνησιν, καὶ ὁ διηγούμενος εἰς ὧτα ἀκουόντων*. Βλ. ακόμη Κλήμ. Αλεξ., *Στρωμ.* 2, 4, 17. 5, 1, 2: «*μακάριος δὲ ὁ λέγων εἰς ὧτα ἀκουόντων*».

89. *CPG* I, Ζηνόβ. 3, 49. *CPG* II, Γρηγόρ. Κύπρ. 2, 2. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 69. Idem (1851), σ. 68.

90. *Πρὸς τὸν ἀπαίδ.* 23, 118. *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων* 29, 4-5. Strömberg (1954), σ. 55.

91. *P. Oxy.* XVI 1865 (C'-Z' αι. – από την Οξύρυγχο).

92. Πρβλ. γρ. 7-8: *ἵνα ἐμ[ο]ῦ σὺν θεῷ / εὐχομένον μὴ δόξῃ μοι τί ποτε ἀκαθοσίωτον ποιῆσαι*.

93. Tosi (2011), σσ. 345-346.

94. *SB* XX 14954 (μέσα του Δ' αι. μ. Χ.)· πρβλ. γρ. 23-24: *εἰ δὲ καθαρὰ[ν] / συν- νείδῃσιν [έ]χετ[ε]*.

(leg. *ἀγνοεῖτε*), ανακαλεί το παλαιοδιαθηκικό ρητό (Γεν. 13, 8): *Μὴ ἔστω μάχη ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ σοῦ ... ὅτι ἄνθρωποι ἀδελφοί ἐσμεν ἡμεῖς*⁹⁵.

Με τη διατύπωση *Τὸ ὑπὸ ξένων ἀδικῆσθαι χα[λεπόν, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ] / καὶ ζυγ' γενῶν χαλεπώτατον* (leg. *ἀδικεῖσθαι, συγγενῶν*), δηλ. “Να αδικεῖσαι ἀπὸ τοὺς ξένους εἶναι σκληρό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς εἶναι τὸ πιο ἐπώδυνο”, ἡ Αὐρηλία Διδύμη εἰσάγει τὸν ἐπαρχο τῆς Αἰγύπτου στὸ θέμα τῆς παρακράτησης τῆς περιουσίας τῆς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τῆς⁹⁶.

Ὁ Ηρακλάμμων, προτρέποντας τὸ *τιμιώτατον τέκνον Κάλλιστο*⁹⁷ νὰ ἐπιστρέψει κοντὰ του, διατυπώνει τὶς ἀποφθεγματικὲς ἀπόψεις πὼς εἶναι προτιμότερο νὰ υπομένουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον παρὰ τοὺς ξένους· γρ. 8-9: *ἡγοῦμαι γὰρ ὅτι ἄμεινον ἡμᾶς ἀνέχε- / σθαι ἀλλήλων ἢ ξένων*, καὶ πὼς με τὴν ἐπιστροφὴ του δὲν θὰ υπάρξει τίποτε ἀνάμεσά τοὺς πού νὰ μπορεῖ νὰ τοὺς λυπήσει· γρ. 13-15: *Ἐὰν δὲ παραγέ[νῃ] οὐδὲν ἔσται / μέσον ἡμῶν τὸ δυνάμεν[ον] ἐμὲ ἢ σὲ λυ- / πῆσαι*.

Με τὸν παραινετικό καὶ ἀποφθεγματικό λόγο του ὁ Ακύλας προτρέπει τὸν φίλο του ἐπικούρειο (ἢ στωικό ἢ νεοπλατωνικό) φιλόσοφο Σαραπίωνα⁹⁸ νὰ μὴν παρασύρεται ἀπὸ τὸν πλοῦτο, τὴν ὁμορφιά καὶ ἄλλα παρόμοια, ἀλλὰ νὰ ἐπιμένει στὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀρετῆς, πού χωρὶς αὐτὴν τίποτε δὲν ἀξίζει· γρ. 13-20: *ἀνδραγάθε[ι] οὖν / καὶ τὰ λοιπὰ ἐπιτέλεσον / ὥς ἀνή[ρ ἀ]γαθός, καὶ μ[ὴ] σ[ε] / ταρασσέ[τ]ω ἢ πλοῦτος ἢ ὥρα / ἢ ἄλλο τ[ι] τ[ῶν] τοιού[[ν]]των, ὥς / οὐδὲν ὄφ[ελ]ός ἐστιν ἀρετῆς / μὴ παρούσης, ἀλλὰ φροῦδα καὶ οὐ- / δενὸς ἄξια*.

Ὁ ρόλος τῆς τύχης στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἀποτελεῖ τὴ θεματικὴ ἄλλων παραδειγμάτων. Ἐτσι ὁ Ἀμμων, ἐνημερώνοντας τὴ μητέρα του⁹⁹ γιὰ τὴν πορεία οἰκογενειακῶν ζητημάτων καὶ προσπαθώντας νὰ

95. Βέλλας (1966), σ. 17.

96. *P. Oxy.* XXXIV 2713 (ca 297 μ. Χ.), γρ. 3-4. Kotsifou (2012), σ. 74.

97. *P. Oxy.* XXXVIII 2860 (Β΄; αι. μ. Χ. – ἀπὸ τὴν Οἰζύρυχο).

98. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ *P. Oxy.* XLII 3069 (Γ΄-Δ΄ αι. μ. Χ.), πολύτιμη μαρτυρία φιλοσοφικῆς κατάρτισης κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Burnet (2003 B), σ. 274 (έγγρ. 214). Luiselli (2008), σ. 704.

99. *P. Ammon* I 3 (= *P. Congr.* XV 22· 348 μ. Χ. – Αλεξάνδρεια).

την καθησυχάσει για την κατάστασή τους, χρησιμοποιεί αποφθεγματικές διατυπώσεις για το ευμετάβολο των *ἀνθρωπίνων*. 2, γρ. 11-12: *ὥσπερ γ[ὺν ἡ]μῖν ὁ κύκλος οὗτος δύ[σκολος,] / μετ' ὀλίγον δὲ ἡ[μ]ῖν εἰσέρχεται ὁ βελ[τίω]ν*. γρ. 18-19: *καὶ μάθε' ὅτι τ[ύχη] ἔμπαλιν πάντα τᾷλλ[α ἡμῖν ἀνα-] / λύει*. Τα εδάφια θυμίζουν τη σαφῆ και σοφὴν παροιμία: *Κύκλος τὰ ἀνθρώπινα*¹⁰⁰. το Μενάνδρειο μονόστιχο: *ὥς ποικίλον πρᾶγμ' ἐστὶ καὶ πλάνον τύχη*¹⁰¹. τις 'παπυρικές' γνώμες: *[οὐκ] ἔστιν οὐδὲν ποικιλώτερον τύχης*¹⁰². *Τὸ γὰρ δυσλόγιστον τοῦ βίου τοῖς ἀν- θ[ρώποις] / [τ]ύχην προσαγορεύειν εἰωθάμεν*¹⁰³. τη Φωκυλίδεια γνώμην: *ὁ βίος τροχός*¹⁰⁴. και νεοελληνικές παροιμίες, όπως: "Ἐχει ο και- ρός γυρίσματα κι ο μήνας εβδομάδες"¹⁰⁵.

Για τον Αρποκρά που οι θεοὶ τον αγαπούν και θα τον βοηθήσουν να επιστρέψει με αξιώματα στην πατρίδα του, ο συντάκτης επικαλεῖται την τύχη που επανορθώνει τα πάντα. 3, γρ. 16-18: *καὶ πάλιν ἤρξατο ἡ τύχη [α]ὐτὸν ἀνεγείραι· τοῖς γ[ὰρ] ἀεὶ θεοῖς / [ἐ]στὶ φ[ίλο]ς οὗτος· καὶ ὅταν μὲν κατωθῇ εἰς μέτρι[α δ'] ἀναβαίνει / [κ]αὶ [ὄ]ταν [. . .] ἡση. εἰς μεγάλα πάλ[ιν] ἀναβαίνει*. Τα παραπάνω ανακαλούν τη γνώμη του Πινδάρου: *Ὁ δὲ καιρὸς ὁμοίως παντὸς ἔχει κορυφάν*¹⁰⁶. το Μενάνδρειο μονόστιχο: *Τάχισθ' ὁ καιρὸς μεταφέρει τὰ πράγματα*¹⁰⁷. τον Ψ.-Πλούταρχο, *Παραμυθ. πρὸς Ἀπολλ.* 5, 103 F: *οὐκ ἐνθυμούμενοι τὸ τῆς τύχης ἄστατον καὶ ἀβέβαιον, οὐδ' ὅτι ῥαδίως τὰ ὑψηλὰ γίγνεται ταπεινὰ καὶ τὰ χθαμαλὰ πάλιν ὑψοῦνται ταῖς ὀξύρροποις μεθιστάμενα τῆς τύχης μεταβολαῖς*¹⁰⁸. και τις NE παροιμίες: "Ὁ κόσμος εἶναι σκάλα· ἄλλοι ανεβαίνουν κι ἄλλοι κατεβαίνουν". "Πότε μήλα πότε φύλλα"¹⁰⁹.

100. CPG II, Αποστόλ. 10, 28. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 492.

101. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 874. Jaekel (1964), σ. 83.

102. Pordomingo (2013), σσ. 139, 141, 143-144 (πάπ. 18, στ. II, γρ. 26).

103. Pordomingo (2013), σσ. 139, 141, 142 (πάπ. 18, στ. III, γρ. 26-27).

104. Van der Horst (1978), σσ. 88, 132, 133.

105. Κεσόπουλος – Τότσκας (1989), σσ. 40, 132, 133.

106. CPG II (Leutsch – Schneidewin, 1851, σ. 550).

107. Μέν., *Γνώμαι Μον.* 734 (Jaekel, 1964, σ. 75).

108. Van der Horst (1978), σ. 133.

109. Κεσόπουλος – Τότσκας (1989), σσ. 71, 95.

Αξίζει να αναφερθεί το απόφθεγμα οὐδὲν βέβα[ιόν ἐστιν ἐν θνητῷ βίῳ που βρέθηκε γραμμένο στη σχολική (;) ξύλινη πινακίδα *P. Narm.* 2006 14 (B'-Γ' αι. μ. X. – Ναρμούθη του Αρσινοΐτη νομού).

Παραπλήσιο νόημα έχει η ρητορική ερώτηση, με την οποία ο Ερμείας κλείνει την παράκλησή του προς τον υιό του Γούνθο¹¹⁰ να μην τον εγκαταλείψουν στον πόνο του· verso, γρ. 37-38: *μη ἄρα αἱ ἡ- / μέραι τὰ πάντα διατελοῦσι*; “άραγε ο καιρός δεν τα φέρει όλα σε πέρας;” Η φράση ανακαλεί τον βακχυλίδειο στίχο (*Διθύρ.* 4, 45): *πάντ' ἐν τῷ δολιχῷ χρόνῳ τελεῖται* “με το πέρασμα του χρόνου όλα τα πράγματα ολοκληρώνονται”.

Οι συλλυπητήριες επιστολές, οι εκφράσεις των οποίων θεωρούνται γενικά τυποποιημένες και ενίοτε αντλούνται από επιστολικά υποδείγματα, είναι πλούσιες σε αποφθεγματικό λόγο για τον θάνατο, την αντιμετώπισή του και την ανθρώπινη παρηγοριά¹¹¹. Ακολουθούν ορισμένα παραδείγματα:

Πάντων γὰρ τὸ [θανεῖν ἐσ-] / τιν¹¹². Ἀλλ' ὅμως οὐδὲν / δύναται τις πρὸς τὰ τοιαῦτα¹¹³. Οὐ- / δὲν δυνάμῃθα πρὸς των θάνα- / τον (leg. δυνάμεθα, τὸν)¹¹⁴. Γενναίως φερέ[τω;]¹¹⁵, [ἀ]λλὰ / τί δυνάμεθα πρὸς ᾧ [ὁ θεὸς] ο[ὐ] / δύναται¹¹⁶; Ἀλλὰ / γενναίως φέρετε· τοῦτο γὰρ καὶ τοῖς θεοῖς / ἀπόκειται¹¹⁷.

110. *P. Oxy.* I 120 (= *Sel. Pap.* I 162 = Naldini, 1968, έγγρ. 62· Δ' αι. μ. X.).

111. Βλ. Worp (1995), σσ. 149-154. Chapa (1998), σσ. 38-41. Πρβλ. επίσης τη ‘γνωμική’ ανθολογία *PSI* II 120 (B'-A' αι. π. X. – από την Οξύρυγχο), στ. III, γρ. 29-31: *ἐπὶ τοῖς ἀποθνή- / σκ[ο]υσι μὴ [λ]υποῦ· ἀνα[γ]καῖον γάρ· / ἀλλ' ἐπὶ τοῖς αἰσχροῦς τελευτῶσι*. Pordomingo (2013), σ. 149 (πάπ. 20).

112. *SB* XIV 11646 (= Chapa, 1998, έγγρ. 1· A'-B' αι. μ. X.), γρ. 10-11.

113. *P. Oxy.* I 115 (= *W. Chrest.* 479 = Chapa, 1998, έγγρ. 2· B' αι. μ. X.), γρ. 9-10. Burnet (2003 B), σ. 281 (έγγρ. 218).

114. Με αυτήν την ομολογία της ανθρώπινης αδυναμίας μπροστά στον θάνατο εκφράζονται τα συλλυπητήρια για τον θάνατο ενός *γλυκυτάτου τέκνου* από τους χριστιανούς συντάκτες της επιστολής *SB* XII 10840 (= *PSI* VII 831 = *C. Pap. Hengstl* 86· Δ' αι. μ. X., γρ. 26-28), σχετικής με ταξίδια, τις εορτές της Σαρακοστής και του Πάσχα και την αποστολή αγαθών. Bagnall – Cribiore (2006), σ. 385

115. *BGU* III 801 (= Chapa, 1998, έγγρ. 3· B' αι. μ. X.), γρ. 5. Burnet (2003 B), σσ. 284-285 (έγγρ. 225).

116. *P. Wisc.* II 84 (= Chapa, 1998, έγγρ. 4· B'-Γ' αι. ex. μ. X.), γρ. 40-42. Fournet (2003), σ. 455 υποσημ. 146.

117. *PSI* XII 1248 (= Chapa, 1998, έγγρ. 6· B' αι. ex. μ. X.), γρ. 10-12.

Ἀλλὰ ἀνθρώπινον· / καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς τοῦτο διώκομεν¹¹⁸. Οὐδεὶς γὰρ τῶν ἀπλῶς γεγνω- / μένων ἀθ[άν]ατος¹¹⁹. Ταῦτα γὰρ ἀνθρώπινά ἐστιν. Ἐκὼς πᾶσι γὰρ ἡμῖν τοῦτο κείται¹²⁰. Πλὴν τί δυνάμε[θα] ποιῆσαι / πρὸς τὸ ἀνθρώπινον¹²¹; Ἀλλὰ / δοξάζωμεν τὸν θεὸν ὅτι αὐτὸς ἔδωκεν καὶ αὐτὸς ἔλαβεν¹²². Τοιγαροῦν / ἀπόθου τὸ λυπηρὸν τοῦ ἀνθρώπου- / πίνου πένεματος καὶ ἀπόβλη- / ψον ὅτι οὐδεὶς ἐν ἀνθρώποις ἀθά- / νατος εἰ μὴ υἱὸς ὁ θεοῦ (leg. παίσιματος, ἀπόβλεψον)¹²³. Δεῖ οὖν ... τὰ ἀνθρώπινα φρονεῖν ἐξαιρέτως ἐν τοιούτῳ καιρῷ¹²⁴

ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐπόμενη ἐκθεση παροιμιακῶν διατυπώσεων καὶ ἀπηχίσεων ἀρχίζει με παραδείγματα ποὺ ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν ἐπιστολῶν δηλώνονται ρητὰ ὡς παροιμίαι.

Στὴ συγχαρητήρια ἐπιστολή¹²⁵ ποὺ ἐστάλη τὸν Γ΄ μεταχριστιανικὸ αἰ. ἀπὸ τὴ βουλὴ τῆς Ἐρμούπολης πρὸς τὸ διακεκριμένο μέλος τῆς Αὐρήλιο Πλουτίωνα καὶ μέλος τοῦ Μουσείου (*καὶ ἀπὸ Μουσείου*), με ἀφορμὴ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀπὸ τῆς Ρώμης, συνδύαζονται ὁ παροιμιακὸς στίχος ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη (γρ. 7)¹²⁶: *εἰς ὄμματ' εὖνου ἀνδρὸς ἐμβλέπειν γλυκύ*, δηλ. “εἶναι γλυκὸ νὰ ἀντικρίζεις ἕνα φίλο στα μάτια”, ποὺ εἰσάγεται (γρ. 6-7) με τὴ διευκρινιστικὴ φράση *κατὰ γὰρ τὸν [ἀρ]χαῖον / λό-*

118. *P. Ross. Georg.* III 2 (= Chapa, 1998, ἐγγρ. 7· ca 270 μ. Χ.), γρ. 2-3.

119. *SB XVIII* 13946 (= *CPR VI* 81 = Chapa, 1998, ἐγγρ. 8· Γ΄-Δ΄ αἰ. μ. Χ.), γρ. 14-15. Burnet (2003 B), σσ. 286-287, 294 (ἐγγρ. 227). Παρόμοιες διατυπώσεις ἀπαντοῦν σὲ ξύλινες πινακίδες ποὺ συνοδεύουν μούμιες, ὅπως *SB X* 10843 (= *C. Étiqu. Mom.* 532· post 300 μ. Χ.), γρ. 3-5: *μὲ λυποῦ, οὐδὶς / γὰρ ἀθάνατος ἐν τῷ / κόσμῳ* (leg. μὴ, οὐδεὶς, κόσμῳ).

120. *P. Oxy.* LV 3819 (= Chapa, 1998, ἐγγρ. 9· Δ΄ αἰ. in. μ. Χ.), γρ. 12-13.

121. *P. Oxy.* LIX 4004 (= Chapa, 1998, ἐγγρ. 11· Ε΄ αἰ. μ. Χ.), γρ. 6-7.

122. *P. Oxy.* XVI 1874 (= *Sel. Pap.* I 168 = Chapa, 1998, ἐγγρ. 12· Σ΄-Ζ΄ αἰ.), γρ. 13-14.

123. *P. Princ.* II 102 (= Naldini, 1998, ἐγγρ. 34 = Chapa, 1998, ἐγγρ. 10· Δ΄ αἰ. μ. Χ.), γρ. 11-15.

124. *Wisc.* II 84 (= Chapa, 1998, ἐγγρ. 4· Β΄-Γ΄ αἰ. μ. Χ.), γρ. 16-18. Πρβλ. Μέν., *Γνωμαι Μον.* 1: *Ἀνθρώπων ὄντα δεῖ φρονεῖν τὰνθρώπινα*.

125. *Stud. Pal.* XX 61 (= *C. P. Herm.* 125 II = *Chrest. Wilck.* 40· 253-268 μ. Χ.), Olsson (1925), σ. 13.

126. *Ἵων* 732: *ἐς ὄμματ' εὖνου φωτὸς ἐμβλέψαι γλυκύ*. Fournet (2013), σ. 161.

γον, και ένα παράθεμα από τον *Ποιμάνδρη*, λειτουργικό κείμενο της απόκρυφης ερμητικής διδασκαλίας¹²⁷.

Στην επόμενη επιστολή, από τον 5^ο αι.¹²⁸, που προέρχεται από τον έμπειρο γραφικό χαρακτήρα του *Σχολαστικίου* προς τη μητέρα του *Φιλοστοργίαν*¹²⁹, με θέμα το παράπονο που οι δικοί του τον είχαν ξεχάσει, δεν τού έγραφαν επιστολές κι ούτε καν απαντούσαν στις δικές του, κυριαρχεί παροιμιακός, μεταφορικός και γλαφυρός λαϊκός λόγος.

Η επιστολή, χωρίς εισαγωγικό χαιρετισμό, αρχίζει με την παροιμία: *ἀπῆλθες ἐκ τῆς ὄψεως, ἀπῆλθες [[καὶ]] ἐκ τῆς ψυχῆς*, δηλ. “έφυγες από τα μάτια, έφυγες από την ψυχή”, που εισάγεται ρητά με τη φράση: *νομίζω ὅτι εἰ μὴ ἡ χεὶρ τοῦ θεοῦ βοηθήσῃ, τὸ τῆς παροιμίας εἰς ἐμὲ ἔχετε πληρῶσαι*¹³⁰, δηλ. “νομίζω ότι, αν δεν βοηθήσει το χέρι του θεού, αυτό που λέει η παροιμία είστε σε θέση να κάνετε σε μένα”. Αξίζει να σημειωθεί ότι με τη διαγραφή του *καὶ* από το χέρι του Σχολαστικίου επιτυγχάνεται ένα *ἀσύνδετον* (ή *διαλελυμένον*) *σχῆμα* που παρατηρείται συχνά στις παροιμίες και κατά τον Φιλόστρατο *μάλιστα ἐπιστολὴν λαμπρύνει*¹³¹.

Η παροιμία ανακαλεί τους στίχους του Προπέρτιου (III, 21, 10): *Quantum oculis, animo tam procul ibit amor*¹³², δηλ. “η αγάπη θα

127. Γρ. 8: *ἡμῶν θεοῦ τρισεγγίστου Ἑρμοῦ ὃς παρίσταται σοι πά[ν]τα*. Για τη σχέση αυτής της διδασκαλίας με τη λατρεία του Ερμή Τρισεγγίστου, του αιγυπτιακού δηλ. θεού των γραμμάτων, των αριθμών και της αστρονομίας Θωθ, μετά την εξομοίωσή του με τον Ερμή, και για το *corpus Hermeticum*, βλ. Gundel (1936). Turner (1968), σσ. 120, 253 (σημ. 28). Festugière – Roudet et alii (2014).

128. P. Ross. *Georg.* III 12 (ante 566 μ. X.).

129. Τα ονόματα σημειώνονται στο verso του παπύρου (γρ. 10): † *σὸν θ(εῶ) τῇ δεσποί(νῃ) μου Φιλοστοργ(ίᾳ) μητρ(ὶ) † Σχολαστίκιος νιό(ς) αὐτ(ῆς)*.

130. Σολομ., *Διαθ.* 70, 2-3: *ἀληθῶς νῦν ἐπληρώθη ἡ γραφὴ ἡ λέγουσα*.

131. Φιλόστρ., *Βίοι Σοφ.* 2, 607, 15-18: *σαφίνειάν τε γὰρ τὰ λεγόμενα εἶχε καὶ γνώμης μέγεθος καὶ τὴν ἐρμηνείαν ἐκ τῶν παρόντων καὶ ξὺν ἡδονῇ τὸ ἀσύνδετον, ὃ δὴ μάλιστα ἐπιστολὴν λαμπρύνει*. Πρβλ. Πλούταρχ., *Πλατ. ζητήμ.* 1011a, 3: *διὸ καὶ σφόδρα τὸ ἀσύνδετον σχῆμα παρὰ τοῖς τέχναις γράφουσιν εὐδοκιμεῖ*. Ψ.-Δημήτρ., *Περὶ ἐρμηνείας* 268, 5-6. Συκουτρή (1988), σ. 31. Ξανθοῦ (2007), σσ. 13, 32, 33, 35, 59, 74.

132. Με την προληπτική τοποθέτηση του *animo* οι δύο αφαιρετικές συνδέονται, δηλ. *Amor ibit tam procul animo quantum (= quam procul) oculis* (erit), *tam procul animo amor ibit*: Richardson (2006), σ. 401. Tosi (2011), σ. 265.

απομακρυνθεί τόσο από την ψυχή όσο από τα μάτια”. Μολονότι δεν φαίνεται να έχει ακριβές παράλληλο σε βυζαντινά κείμενα ούτε στον ΝΕ παροιμιακό λόγο, ως προς την έννοια, προσεγγίζει την παροιμία της Πλανούδειας συλλογής (246): *τὰ μὴ φαινόμενα πρόσωπα ταχέως εἰς λήθην ἔρχονται*, δηλ. “τα πρόσωπα που δεν βλέπονται λησμονιούνται γρήγορα”· την παροιμία που καταχωρίζεται από τον Αποστόλιο¹³³: *ἀπελθόντων τῶν ὁμμάτων τὰ τῆς μνήμης ἄξια ἐκ τοῦ νοῦ ραδίως ἐκφεύγει*, δηλ. “όταν απομακρύνονται τα μάτια, όσα αξίζει να μείνουν στη μνήμη εύκολα διαφεύγουν”· την παροιμία του Αρισταίνετου: *τοσοῦτον φίλος, ὅσον ὁρᾷ τις ἐναντίον*¹³⁴. το αδέσποτο αποφθεγματικό τραγικό απόσπασμα: *τηλοῦ φίλοι ναίοντες οὐκ εἰσιν φίλοι*¹³⁵ “φίλοι που κατοικούν μακριά δεν είναι φίλοι”· τις δυτικοευρωπαϊκές παροιμίες: *Aus den Augen, aus dem Sinne* (“μακριά από τα μάτια, μακριά από τον νου”) ή *Loin des yeux, loin du coeur* (“μακριά από τα μάτια, μακριά από την καρδιά”), και το ΝΕ: “μάτια που δεν βλέπονται γρήγορα λησμονιούνται” (ή “μάτια που δεν θωρούνται, γλήγορα λησμονιούνται”)¹³⁶.

Παρόλο που δεν συνδέεται άμεσα με την παπυρική παροιμία, για τη δύναμη της όρασης μπορεί να αναφερθεί η γνωστή *ρῆσις*: *ἐκ τοῦ γὰρ ἑσσορᾶν γίνετ' ἀνθρώποις ἐρᾶν*¹³⁷ με τον ιδιαίτερο ρόλο της στην ερωτική ποίηση, όπως σε στίχους του Προπέρτιου¹³⁸: *mutat via longa puellas* “το ταξίδι αλλάζει τις κοπέλες”, και του Οβίδιου: *Vanescitque absens et novus intrat amor* “με την απουσία εξαφανίζεται ο έρωτας και εισβάλλει νέος”¹³⁹.

133. *CPG* II, Αποστόλ. 3, 42. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 297.

134. *Ἐπιστ.* 1, 12. Strömberg (1954), σ. 23.

135. Fr. ad. 67 N ap. Αθήν. (*Δειπνοσ.* 5, 3, 21) = *CPG* I, *Append. prov.* 3, 99. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 435.

136. Zereteli, *P. Ross. Georg.* III 12, σχόλ. στη γρ. 2 (σ. 57). Strömberg (1954), σσ. 23, 131. Maloux (1990), σ. 1. Μουλακάκης (1994), σσ. 70-71. Tosi (2011), σσ. 265-267.

137. *CPG* I, Διογεν. 4, 49. *CPG* II, Μακάρ. 3, 72. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 239. Idem (1851), σ. 162. Μουλακάκης (1994), σσ. 70-71. Πρβλ. Φιλόστρ., *Ἐπιστ.* 52: *εἰ γὰρ ἐκ τοῦ ὁρᾶν τὸ ἐρᾶν, τυφλοὶ οἱ μὴ ἐρῶντες*.

138. Προπέρτ. I, 12, 11.

139. Οβίδ., *Ars am.* II, 358. Otto (1890), σσ. 250-251 (s. v. “oculus. 8”).

Η παροιμία συνοδεύεται από το παράπονο του *Σχολαστικίου* για παράλειψη αποστολής ειδήσεων εκ μέρους των συγγενών του¹⁴⁰, που διατυπώνεται με τη μεταφορική έκφραση (recto γρ. 4-5): *καὶ ἀνέμους ἀντιγράφετε μήτε πόδια ἔχοντας*¹⁴¹ *μήτε / κεφαλὴν*, δηλ. “μου γράφετε από την πλευρά σας ‘πράγματα του αέρα’, που δεν έχουν ούτε πόδια ούτε κεφάλι”, δηλ. “δεν μου γράφετε τίποτε”¹⁴², αφού στα μεσαιωνικά και ΝΕ ο *ἄνεμος* ως πρώτο συνθετικό σημαίνει συχνά “κάτι άπιαστο, ασήμαντο, το τίποτε, το κενό, πράγμα χωρίς αξία”, όπως, *ἀνεμογκάστρι*, *ἀνεμοδουλειά*, *ἀνεμοδέρνω*, *ἀνεμοστάφυλα*, *ἀνεμόσπιτο*, *ἀνεμοδάσκαλος*, *ἀνεμόπαπας*, *ἀνεμοσειρά*¹⁴³. Στα ΑΕ δεν φαίνεται να υπάρχει ανάλογη χρήση, αλλά στα λατινικά, και συγκεκριμένα στην κωμωδία του Πλαύτου *Asinaria* (728-729)¹⁴⁴ με τα πολλά λογοπαίγνια, ο Αργύριππος, γιος του Δημαίνετου, ακούγοντας τους δυο δούλους του πατέρα του να ισχυρίζονται πως ο ένας με το κεφάλι και ο άλλος με τα πόδια βρήκαν τα χρήματα που απαιτούσε η μαστροπός Κλεαρέτη για την κόρη της (στ. 728: *Ego caput huic argento fui hodie reperiundo*· στ. 729: *Ego pes fui*), τούς λέει ότι δεν καταλαβαίνει τι λένε ούτε γιατί τον εμπαίζουν, αφού ο λόγος τους δεν έχει ούτε κεφάλι ούτε πόδια (στ. 729-730): *quin nec caput nec pes sermoni apparet: / nec quid dicatis scire nec me cur ludatis possum*.

Πάντως η διατύπωση του *Σχολαστικίου* ανακαλεί γνωστές αρχαίες

140. *P. Ross. Georg.* III 12, recto γρ. 2-4: *ἀπέκαμον γὰρ / [γράφ]ων ὑμῖν ἵνα διὰ τῶν ἀντιγραφῶν σημά[ν]ατέ μοι ἐὰν προσέχουσιν [ἦ] ὑμῖν καὶ / ποιῶσιν ὑμῖν ἀποκρίσεις* (leg. εἶ).

141. Η ανάγνωση *ἔχοντ[α]ι* (*P. Ross. Georg.* III 12, γρ. 4) ή *ἔχοντος* (*Papyri.info Trismegistos* 17954) προφανώς πρέπει να διορθωθεί σε: *ἔχοντας*, που συμφωνεί με το υποκείμενο *ἀνέμους*.

142. Παρόμοια αναφέρονται στην επιστολή του Νείλου προς τη Θαλία (*P. Oxy.* LVII 4626· post 259 μ. Χ., γρ. 6-7): θέλοντας να την πείσει για την εξυπηρετική του ικανότητα, ο Νείλος τη διαβεβαιώνει πως το παράπονο της για το ‘ανύπαρκτο’ περιεχόμενο προηγούμενων επιστολών του ανήκει πια στο παρελθόν: *ἔκομισάμην σου ἕτερα γράμματα / ὅπου [οὐδ]᾽ ἐν γράφεις*. *Ταῦτ* ὄν *παρώχηται*.

143. Kalitsunakis (1909), σσ. 170-193. Zereteli, *P. Ross. Georg.* III 12, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 58). Κριαρά (1971), s. v. “ἄνεμος” (σσ. 183-184).

144. Zereteli, *P. Ross. Georg.* III 12, σχόλ. στη γρ. 4 (σ. 58).

παροιμιακές φράσεις, όπως *άνεμω διαλέγη*¹⁴⁵, *άνεμον διώκεις*¹⁴⁶, *ποιμαίνει άνέμους*¹⁴⁷, *άνέμους γεωργεῖς*¹⁴⁸, *άνέμους θηρᾶν ἐν δικτύοις*¹⁴⁹, που λέγονται για *άνήκουστα* και *μάταιες ενέργειες*¹⁵⁰, και τη ΝΕ έκφραση “*περὶ άνέμων καὶ ύδάτων*” που χρησιμοποιείται για “άσχετα, ανούσια, άπιαστα, ασύλληπτα πράγματα”, όπως είναι τα νερά και οι άνεμοι¹⁵¹. Η παροιμία *άνεμω διαλέγεσθαι*, που συνδέει λόγο και άνεμο, βρίσκεται πιο κοντά στην παπυρική διατύπωση.

Το νόημα της μεταφορικής διατύπωσης στηρίζεται, πιστεύουμε, στη σύμφυση των εννοιών του ανέμου και του λόγου, στην εξομοίωση του απόντος λόγου με τον άνεμο, στην πλατωνική αντίληψη περί του λόγου, σύμφωνα με την οποία ο λόγος¹⁵² *παρεικάζεται* “*παρομοιάζεται*” με *ζῶον*, και στην εικόνα του λόγου με κεφάλι και πόδια που περιέχεται σε μεταγενέστερα κείμενα, αλλά με αναγωγή στον Πλάτωνα.

Έτσι ο βυζαντινός λόγιος Μιχαήλ Ψελλός, στον οποίον πολλές ιδέες του Πλάτωνα οφείλουν την ιστορική τους συνέχεια, *παραπέμπει* στην πλατωνική εικόνα του λόγου ως *ζῶον* με κεφάλι και χέρια: *ἐπεὶ καὶ ζῶω*

145. CPG I, Ζηνόβ. 1, 38. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 14.

146. CPG I, Πλουτάρχου Έκλ. 30. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 346. Πρβλ. ‘κυνηγὼ άνέμους’ (“ματαιοπονῶ”). Μουλακάκης (1994), σσ. 32, 33.

147. Παλ. Διαθ., Παροιμ. 9, 12a: *ὃς ἐρείδεται ἐπὶ ψεύδεσιν, οὗτος ποιμανεῖ άνέμους*. πρβλ. και Ιππόλ., Αποσπ. ἐξηγ. 42, 4: *Τὸ ψεῦδος ἄστατον φύσει. Ὅστις οὖν χρῆται τούτῳ, τὸν φυσικὸν θεμέλιον ἐάσας, τὴν τοῦ θεοῦ σοφίαν, ἀλήθειαν οὐσαν, “ποιμαίνει άνέμους”*. Περὶ ὧν φησιν ὁ Παῦλος “*κλυδωνιζόμενοι καὶ περιφερόμενοι παντὶ άνέμῳ διδασκαλίας*”.

148. CPG I, Ζηνόβ. 1, 99. Mant. Prov. 17. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 31. Idem (1851), σ. 747.

149. CPG I, Διογεν. 2, 28. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 199.

150. Leutsch – Schneidewin, *loc. cit.*

151. Πρβλ. την πραγματεία του Ιπποκράτη, *Περὶ άέρων, ύδάτων, τόπων*.

152. Για τον λόγον ως ομιλία ρητόρων, λόγια και λογικό, ικανότητα δηλ. που ορίζει τον άνθρωπο όχι ως ένα απλό έμψυχο ον, αλλά ως *ζῶον πολιτικὸν* και ως λογικό ον, βλ. Vernant (1989), σ. 263. Για την ισοκρατική άποψη (Ισοκρ., *Περὶ Νικοκλ.* 7, 8-9) ότι ο λόγος είναι θεϊκό δώρο που διακρίνει τον άνθρωπο από το ζῶο και ότι ο λόγος *ἀληθής καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος* είναι *ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἰδῶλον*, βλ. Pernot (2003), σσ. 79-80.

τὸν λόγον Πλάτων παρείκασε· κεφαλὴν τε καὶ χεῖρας τούτῳ προσέθετο, “ὁ Πλάτων δηλ. παρομοίωσε τον λόγο και με ζῶο, και σε αυτό πρόσθεσε κεφάλι και χέρια”¹⁵³. Κατά τον ίδιο βυζαντινό πλατωνιστή ο έντεχνος λόγος έχει και σῶμα και ψυχὴ και κεφαλὴ και πόδια, και ο νους είναι η ψυχὴ, η λέξι το σῶμα, τα προοίμια το κεφάλι και ο επίλογος τα πόδια¹⁵⁴.

Ο Σχολαστικός, κλείνοντας την επιστολή του, επανέρχεται στην αδιαφορία των δικών του και εκφράζει με λαϊκό λόγο την απογοήτευσή του: ο *παῖς*, ο δούλος δηλ., Κόλλουθος είχε επιστρέψει, μετά από τρίμηνη και πλέον παραμονή στον Αρσινοῖτη νομό, με *κουφάχαιρα* (= *κουφόχερα* = *χεροκένωσ*) “με άδεια χέρια”¹⁵⁵, χωρίς δηλ. τις παραγγελίες (*έρεοῦν μαλλωτὸν* “μάλλινο ρούχο” και κάποια άλλα είδη) που του είχαν ανατεθεῖ γραπτῶς, και χωρίς απαντητική επιστολή: *καὶ ἦλθεν κουφά- / χαιρα μήτε γράμματα ὑμῶν ἐνεγκὼν μοι* (γρ. 7-8). Η αγανάκτησή του κορυφώνεται, όταν ομολογεί (γρ. 8-9) πῶς ὀφείλε να είχε μυαλό και να μην τους έγραφε ούτε αυτός και πῶς τού αρκεί πια που έγραψε κι αυτό το γράμμα: *καὶ ἐν ὅσῳ ταῦτά εἰσιν, ὥφελον / κἀγὼ σχεῖν ἐγκέφαλον*¹⁵⁶ *καὶ μὴ γράψαι ὑμῖν· καὶ ἄρκεῖ μου ἕως τοῦτο γράψαι* (leg. *καὶ ἐγὼ, μοι*).

153. Μιχ. Ψελλός, *Ἐγκώμ.* εἰς τὸν μοναχ. Ἰω. τὸν Κρουστουλᾶν 37, 97-102. “Ἐγὼγ’ οὖν ἐκεῖνον ἀναγινώσκειν εἴποιμι ἂν τὸν καὶ τὰ μέρη τοῦ λόγου διακριβώσαντα καὶ τὸ ὅλον σῶμα λεπτομερῶς ἐπιστάμενον (ἐπεὶ καὶ ζῶν τὸν λόγον Πλάτων παρείκασε· κεφαλὴν τε καὶ χεῖρας τούτῳ προσέθετο καὶ τᾶλλα πάντα σοφῶς ἐχαρίσατο. Ἄ δὴ προοίμια καὶ διηγήσεις, κατασκευὰς τε καὶ βάσεις καὶ ἐπιλόγους, διασκευὰς καὶ οἰκονομίας οἱ λόγου τρόφιμοι συνήθως ἐπονομάζουσιν). Για την παροιμία *ἀκέφαλος μῦθος* (CPG I, Ζην. 1, 59), που ανάγεται στον Πλάτωνα (*Νόμ.* 6, 752a) και λέγεται για όσους διηγούνται ανολοκλήρωτους μύθους, βλ. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 23.

154. Μιχ. Ψελλός, *Ποιήμ.* 7, 83-86: Ὁ κατὰ τέχνην, δέσποτα, συντεθειμένος λόγος / ἔχει καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ κεφαλὴν καὶ πόδας, / ψυχὴ μὲν ἢ διάνοια, σῶμα δ’ ἐστὶν ἢ λέξις, / κεφαλὴ τὰ προοίμια, ἐπίλογος οἱ πόδες. Δοξαπατρήs, Σχόλια εἰς τὸ περὶ στάσεων Ἑρμογένους βιβλίον (έκδ. Rabe, 1931, 14, σ. 309): καὶ φαμεν ὅτι ὁ λόγος ζῶν ἔοικεν· ὥσπερ οὖν τὸ ζῶον ψυχὴν ἔχει καὶ σῶμα καὶ μορφήν, οὕτω καὶ ὁ λόγος.

155. P. Ross. *Georg.* III 12, γρ. 7-8: *κουφα / χαιρα· και σχολ.* ad loc. (σ. 59).

156. Πρβλ. CPG II, Αποστόλ. 18, 60 (= Αισώπ. *Μῦθ.* 11): “ὃ οἶα κεφαλὴ, καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει”, παροιμία που χρησιμοποιεῖται για τους άμυαλους ἢ μωρούς. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 736. Πλούτ., *Θεμιστ.* 29, 7: “αὕτη μὲν ἢ κίταρις οὐκ ἔχει ἐγκέφαλον ὃν ἐπικαλύψει”.

Παραλείπουμε τις άλλες ενδιαφέρουσες γλωσσικές πτυχές της επιστολής και περιοριζόμαστε στην παρατήρηση ότι ίσως πρόκειται για επιστολική άσκηση στα πλαίσια των *προγυμνασμάτων* ή για σχεδίασμα πλαστής-λογοτεχνικής επιστολής. Προς αυτήν την κατεύθυνση μας οδηγούν ο παροιμιακός και πνευματώδης λόγος της, η παράλειψη ονομάτων αποστολέων και παραληπτών στην αρχή της, η απουσία αρχικών και τελικών ευχών, τα σπάνια αλλά ‘σημαντικά’ (= σημαίνοντα) ονόματα του αποστολέα και του παραλήπτη στο verso: *Σχολαστικός* “μορφωμένος”, που απαντά σε ευάριθμους παπύρους βυζαντινής εποχής (Ε΄-Σ΄ αι.), και *Φιλοστοργία* “τρυφερή αγάπη, στοργή”, *ἅπαξ λεγόμενον* ως κύριο όνομα. Παράλληλα ο *Σχολαστικός*, υποκοριστικό του ονόματος *Σχολαστικός*, ανακαλεί τους αφελείς *Σχολαστικούς*, δηλ. μορφωμένους, που πρωταγωνιστούν συχνά στη γνωστή συλλογή σύντομων ευτράπελων ιστοριών με τίτλο: *Φιλόγελως ἐκ τῶν Τεροκλέους καὶ Φιλαγρίου γραμματικοῦ*. Στα ανέκδοτα 54-55 σκιαγραφούνται δύο σπουδαστές με το όνομα *Σχολαστικός*¹⁵⁷, που σπουδάζουν μακριά από την οικογένειά τους και στέλνουν αστείες ή αφελείς επιστολές στους πατέρες τους.

Ο πρώτος, γράφοντας από την Αθήνα και καυχόμενος για την πρόοδό του, σε υστερόγραφό του εύχεται στον πατέρα του να του τύχει δίκη, από την οποία να εξαρτάται η ίδια του η ζωή, για να του αποδείξει πόσο σπουδαίος δικηγόρος είναι¹⁵⁸. Ο άλλος *Σχολαστικός*, που είχε ξεμείνει από χρήματα και ξεπούλησε τα βιβλία του, ζητούσε από τον πατέρα του να τον συγχαρεί που κέρδιζε κιόλας χρήματα από τις σπουδές του¹⁵⁹.

Υπέρ του φανταστικού χαρακτήρα της επιστολής του *Σχολαστικού* συνηγορεί και η διαπίστωσή μας πως τα παράπονα για αδιαφορία

157. Cribiore (2001), σ. 217.

158. *Φιλόγελως ἐκ τῶν Τεροκλέους καὶ Φιλαγρίου γραμματικοῦ* 54 (έκδ. Α. Thierfelder): *Σχολαστικός γράφων πρὸς τὸν πατέρα ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐναβρυνόμενος ὅτι πεπαίδευται, προσέθηκεν· εὖχομαι δέ σε εὐρεῖν κεφαλικὴν ἔχοντα δίκην, ἵνα σοι δείξω τὸν ῥήτορα.*

159. *Φιλόγελως ἐκ τῶν Τεροκλέους καὶ Φιλαγρίου γραμματικοῦ* 55 (έκδ. Α. Thierfelder): *Σχολαστικός εὐτράπελος ἀπορῶν δαπανημάτων τὰ βιβλία αὐτοῦ ἐπίπρασκε· καὶ γράφων πρὸς τὸν πατέρα ἔλεγε· σύγχαيره ἡμῖν, πάτερ, ἥδη γὰρ ἡμᾶς τὰ βιβλία τρέφει.*

και παράλειψη αποστολής απάντησης, που περιέχονται σε πολλές επιστολές, είναι διατυπωμένα συχνά με ρητές εκφράσεις δυσaráσκειας και χωρίς περιστροφές.

Έτσι η παρόμοια δυσaráσκεια του Πτολεμαίου προς τη μητέρα του και την αδελφή του¹⁶⁰ διατυπώνεται ρητά (γρ. 17-19): *μέμφομαι δὲ ὑμᾶς ὅτ[ι] / οὔτε δι[ὰ] λ[ό]γων οὔτε διὰ γραμμ[ά-] / των ἐ[πε]σκέψαστέ με* (leg. *ἐπεσκέψασθέ*) “σας κατηγορώ που δεν με σκεφτήκατε/δεν με νοιαστήκατε¹⁶¹ ούτε με λόγια ούτε με επιστολές”¹⁶².

Αν παρά ταύτα πρόκειται για πραγματική και όχι για φανταστική επιστολή, τότε θα μπορούσε να εγγραφεί στα παραδείγματα επιστολών της ύστερης αρχαιότητας και ιδιαίτερα του 3^{ου} αι., απ’ όπου απουσιάζει η *ἐπιγραφή* (praescriptum). Την εποχή αυτή οι επιστολές, ακολουθώντας τις φιλολογικές συνήθειες (ρητορική επίδραση, λογοτεχνικές απηχήσεις), ξεγλιστρούν από τον χώρο των εγγράφων και κινούνται προς την περιοχή της λογοτεχνίας¹⁶³. Έτσι στον *P. Ross. Georg.* III 12 τα ονόματα του αποστολέα και του παραλήπτη παραλείπονται ως περιττά, αφού σημειώνονται στη διεύθυνση, στο verso του παπύρου¹⁶⁴.

160. *SB XVIII* 13 867 (= *P. Haun.* II 14 και 15 + *P. Mich.* XIV 679· Papyri.info Trismegistos 27 679· Apis Translation· 125-175 μ. X.). Burnet (2003 B), σσ. 272-273 (έγγρ. 212). Clarysse (2017), σσ. 74, 75, 79-80 (έγγρ. 4.3).

161. Πρβλ. Clarysse (2017), σ. 80 (έγγρ. 4.3): “you greeted (!) me neither by word not by letters”.

162. Η παράλειψη αποστολής ειδήσεων συνδέεται κάποτε με την έλλειψη διαθέσιμων ‘γραμματοκομιστών’ ή με την αμέλεια των τελευταίων. Βλ. *BGU* II 665 (Α’ αι. μ. X. – από τον Αρσινοΐτη νομό), γρ. 11-14: *μη δόξης / ἀμελεῖν με τοῦ γράφειν / σοι [ο]ὐκ ἔχομεν διὰ τίνες / πέμπωμεν* “μη νομίζεις ότι αμελούμε να σου γράφουμε γράμμα, αλλά δεν έχουμε με ποιόν να το στείλουμε”. *P. Mich.* VIII 499 (Trismegistos 27 109· Apis Translation· Β’ αι. μ. X.), γρ. 13-14: *πολλάκι σοι ἔγραψα, κα[ὶ] ἢ τῶν παρακο- / μισζόντων* (leg. *παρακομιζόντων*) *ἀμέλεια διέβαλεν ἡμᾶς / ὡς ἀμελεῖς* “Πολλές φορές σου ἔγραψα, αλλά η αδιαφορία των κομιστών μάς συκοφάντησε ως αμελεῖς”.

163. Για τις αλλαγές της επιστολογραφίας στην ύστερη αρχαιότητα και την απουσία του praescriptum, βλ. Luiselli (2008), σσ. 692-693, 696. Fournet (2009), σσ. 37-47. Idem (2016), 31, 32.

164. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 129.

Η επόμενη παροιμία θέτει σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα. Με τη γραμμένη σε όστρακο επιστολή της Κρονίαινας προς τον πατέρα της Κλαυδιανό¹⁶⁵ ένας άνδρας κατηγορείται για την κακομεταχείρισή της¹⁶⁶. Μολονότι η συντάκτρια ομολογεί πως δεν ξέρει πώς να γράψει (γρ. 11-12: *οὐκ ἔχω πῶς ὑμῖν / γράψω*), ο λόγος της παρά τα ορθογραφικά λάθη είναι πνευματώδης και εύστοχος. Μετά τον αρχικό χαιρετισμό, η διατύπωση (γρ. 3) *παροιμία ἐστὶ ὑπὸ σε.. λεγομένη* εισάγει την άγνωστη έως τώρα παροιμία (γρ. 4-5): *‘τὸν ἀντίκερα {εαν} ὅστις> οὐκ ἐπίσταται, οὗτος / παρ’ ἡμῶν δευτέρως οὐ μὴ λαθῇ’* (leg. *ἀντίχειρα, δευτέρως, λάθη*), δηλ. “Όποιος δεν γνωρίζει τον ‘αντίχειρα’, αυτός να μην μας ‘διαφύγει’ για δεύτερη φορά/εκ νέου”.

Η συνέχεια της επιστολής προσφέρει κάποια στοιχεία που διαφωτίζουν κάπως το νόημα της παροιμίας, η οποία χρησιμοποιείται από τη θυμωμένη Κρονίαίνα, για να στηλιτεύσει τον αδιόρθωτο χαρακτήρα και την αχαριστία του άνδρα¹⁶⁷.

Η Κρονίαίνα ζητάει από τους δικούς της να της συμπεριφερθούν ως γονεῖς και να μην απευθύνουν ούτε χαιρετισμό σε αυτόν τον άνδρα¹⁶⁸. Μετά την αποφθεγματική φράση (γρ. 7-8) *ἀνεμέσητον γάρ / ἐστὶν ἔγνια ἐν τοιούτῳ καιρῷ* (leg. *ἄγνοια*), σύμφωνα με την οποία η άγνοια των γεγονότων δικαιολογούσε την απουσία θυμού εκ μέρους των δικών της, ακολουθεί η περιγραφή της άσχημης συμπεριφοράς του άνδρα, από τον οποίο πρέπει να γίνει συνειδητοποίηση των πράξεών του¹⁶⁹: άφησε την Κρονίαίνα πεινασμένη, ενώ έβλεπε το ψωμί της κρεμασμένο στον γάντζο, την κακομεταχειρίστηκε και της μίλησε προσβλητικά¹⁷⁰.

165. *O. Did.* 451 (176-210 μ. Χ. – από τους Διδύμους: Ανατολική Όαση).

166. Η συναισθηματική φόρτιση της Κρονίαινας προκαλεί σύγχυση στη χρήση των αριθμών: ενώ η επιστολή απευθύνεται στον πατέρα και κανονικά χρησιμοποιείται το β' ενικ. πρόσ., εντούτοις χρησιμοποιείται και το β' πληθ. πρόσ., γιατί ο ενδιάθετος λόγος συμπεριλαμβάνει και τη μητέρα.

167. Πρβλ. Μέν., *Γνωμαι Μον.* 12: *Αχάριστος, ὅστις εἶ παθὼν ἀμνημονεῖ*. Jaekel (1964), σ. 33.

168. Γρ. 5-7: *ἐρωτῶ ὑ- / μᾶς νῦν μάλιστα ὡς γονῖς μου ἀναστρέψαι / καὶ μὴδὲ ‘χαῖρε’ αὐτῷ εἰπέ* (leg. *γονεῖς*).

169. Γρ. 12: *αἰσθανθήτω οὖν ᾧ πεποίηκε*.

170. Γρ. 8-11: *ἐγὼ ἐπίνα- / σα ἵνα αὐτὸς χορτασθῇ {ς} καὶ ἔτι βλέβων ἐν τῇ / κρεμάστρᾳ τοὺς ἐμοὺς ἄρτους οὕτως με ὕ- / βρισε καὶ ἐξελοιδόρησε* (leg. *ἐπείνασα, βλέπων*).

Ο *ἀντίχειρ*, το δάκτυλο με τη μεγαλύτερη δύναμη στο ανθρώπινο χέρι¹⁷¹, θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να δηλώνει μεταφορικά τη ‘δυναμική παρουσία ή προσφορά’ της Κρονίαινας, που ο αχάριστος άνδρας δεν αναγνωρίζει, και αυτή η στάση του δεν έπρεπε να αγνοηθεί.

Για την ίδια παροιμία προτείνουμε και μια άλλη ερμηνευτική υπόθεση παρά τις αδυναμίες της:

Το όνομα *ἀντίχειρ* θα μπορούσε να παραπέμπει στο *πλαταγώνιον*¹⁷², παιχνίδι που έπαιζαν οι ερωτευμένοι για την απόδειξη του έρωτά τους: τοποθετούσαν φύλλο *μήκωνος* (“παπαρούνας”) ή ανεμώνης ανάμεσα στον αντίχειρα (*ἐπί τε τοῦ ἀντίχειρος*) και το μικρό δάκτυλο του χεριού, στη συνέχεια το χτυπούσαν και ο θόρυβος σήμαινε αγάπη, ενώ η απουσία του το αντίθετο¹⁷³. Αν η παροιμία κατάγεται από αυτήν τη συνήθεια, τότε με τον αντίχειρα θα μπορούσε να δηλώνεται μεταφορικά η αγάπη της Κρονίαινας που είχε φανερωθεί με τον ήχο του φύλλου και την οποία εκείνος δεν αναγνώριζε, και γι’ αυτό δεν άξιζε να του δοθεί άλλη ευκαιρία.

Από το ρωμαϊκό στρατιωτικό σταθμό (*praesidium*) Μαξιμιανό της ανατολικής όασης της Αιγύπτου προέρχεται μια επιστολή γραμμένη σε όστρακο (M172)¹⁷⁴, όπου περιέχεται η φράση: *πρὸς τὰ κέντρα [...]/δ ... /ται λακτίζ[ε]ιν*. αυτή ταυτίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τη γνωστή παροιμιακή φράση: *πρὸς κέντρα λακτίζειν* που λέγεται για όσους κλοτσούν τη βουκέντρα ή τα καρφιά (κάνουν δηλ. μια ασύνετη πράξη, και το μόνο που πετυχαίνουν είναι να πληγώνονται) και απαντά συχνά στην αρχαία Γραμματεία, όπως Πίνδ., *Πυθ.* 2, 95: *ποτὶ κέντρον δέ τοι λακτιζέμεν τελέθει ὀλισθηρὸς οἶμος*. Αισχ., *Ἄγ.* 1624: *πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε*. Ευριπ. *Βάκχ.* 795: *πρὸς κέντρα λακτίζοιμι θνητὸς ὦν θεῶ*. Ευριπ., *ἀπόσπ.* 604, 1: *πρὸς κέντρα μὴ λάκτιζε τοῖς κρατοῦσί σου* (έκδ.

111. Αμμών., Σχόλ. in Αριστοτ. *Κατηγ.* 71: *καὶ τὸν μέγαν δάκτυλόν <φαμεν> ἀντίχειρα διὰ τὸ ἴσῃν ἔχειν δύναμιν τοῖς ἄλλοις τέσσαρσι δακτύλοις ἐν τῇ χειρί*.

122. Πολυδεύκ., *Όνομ.* 9, 127, 3-4: *τὸ δὲ πλαταγώνιον οἱ ἐρῶντες ἢ αἱ ἐρῶσαι ἐπαιζόν*.

173. Σούδα, π1 1698: *ἐσημειοῦντο δὲ ἀπ’ αὐτοῦ (sc. πλαταγωνίου) τὴν τῶν ἐρωμένων στοργήν, τιθέντες ἐπὶ τε τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ λιχανοῦ καὶ ἀντικόπτοντες. Καὶ εἰ μὲν ἤχησεν, ἐστέργοντο· εἰ δὲ μὴ, τὸ ἀνάπαλιν*.

174. Fournet (2003), σ. 455 υποσημ. 144.

Nauck). *Iamb. Adesp.* 13: ‘πρὸς κέντρα μὴ λακτιζέτω’. *Πράξ. Αποστ.* 26, 14: σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν¹⁷⁵.

Τα τρία παροιμιακά παραδείγματα που ακολουθούν μαρτυρούν ιλιαδική επιρροή. Στην επιστολή *P. Cair. Masp.* III 67 295 III, γρ. 20-35 (C’ αι. – κόμη Αφροδιτώ του Ανταιοπολίτη νομού), αντιγραμμένη από τον νοτάριο Διόσκορο, κεντρικό πρόσωπο του ομώνυμου αρχείου, ένας νοτάριος *ἐμπαίδευτος* εκφράζει τη μεγάλη ευχαρίστησή του για τη ρητορική δεινότητα του παραλήπτη¹⁷⁶, για να αναπτύξει στη συνέχεια τον ρητορικό *τόπον* της μετριότητάς του έναντι της ρητορικής ικανότητας του παραλήπτη (γρ. 27-28). Η ομολογία της αδυναμίας του να βρίσκεται στο ρητορικό ύψος του παραλήπτη εμπλουτίζεται με τον γνωστό παροιμιακό στίχο από το Β της *Ιλιάδας* (489): *οὐδ’ εἴ μοι δέκα μὲν γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ’ εἶεν* “κι ακόμα δέκα αν είχα στόματα και δέκα αν είχα γλώσσες”¹⁷⁷, που εισάγεται (γρ. 27-28) με τη διατύπωση: *κατὰ τὸ εἰρημένον τῷ παλαιῷ ὥς*¹⁷⁸.

Η ευγενική επιστολή του Ευνόιου προς τον Ωριγένη, από τον Γ’ αι. ex. μ. Χ.¹⁷⁹, γραμμένη με απλοϊκό χιούμορ, λογοπαίγνια, οξύμωρα και ετυμολογικά σχήματα φανερώνει καλλιεργημένο συντάκτη με λογοτεχνικές προτιμήσεις, που επιβεβαιώνονται και από τη χρήση σημείων στίξης (τελείας, αποστροφού) και δασέων πνευμάτων¹⁸⁰.

175. *CPG* II, Γρηγ. 5, 100. Αποστόλ. 6, 57. Leutsch – Schneidewin (1851), σσ. 128, 379. Strömberg (1954), σσ. 331-332. Fournet (2003), σ. 455 υποσημ. 144.

176. Γρ. 24-26: *τὰ προσκυνούμενα γράμματα τῆς σῆς ἐνδιαθέτου φιλίας / κομισάμενο[ς], ἥσθην οὐ σμικρῶς ἐ[πὶ] τῇ ἐνπεριεχομένῃ αὐτοῖς / δεινότητι ῥη[τ]ορικῇ*. Luiselli (1999), σσ. 101-103. Fournet (2012 B), σσ. 143-144 και υποσημ. 78.

177. Μετάφρ. Καζαντζάκη – Κακριδή (1966), σ. 43.

178. Πρβλ. Έννιο, *Annal.* 561: *non si, lingua loqui saperet quibus, ora decem sint ...* Βεργίλ., *Aen.* 625: *mihi si linguae centum sint oraue centum*. Austin (1977), σ. 349 (σχόλ. στους στ. 625 κεξ). Pernot (1993), σ. 666. Fournet (2012 B), σ. 144 και υποσημ. 78.

179. *P. Oxy.* LV 3812.

180. Hanson – Sijpesteijn (1994), σσ. 46-47 υποσημ. 17. Montserrat (1996), σ. 175. Luiselli (1999), σ. 264. Burnet (2003 B), σ. 276 (έγγρ. 217). Λιτίνας (2011), 016.

Αυτή η λογοτεχνική υποδομή του συντάκτη ενισχύει την υπόθεση περί ομηρικής επιρροής της διατύπωσής του: *τὸ μέλι οὗ γλυκίων ὑπάρχεις*, παροιμιώδους ομηρικής μεταφοράς για τον Νέστορα (Ίλ. Α 248-249): *τοῖσι δὲ Νέστωρ / ἥδυεπὴς ἀνόρουσε λιγὺς Πυλίων ἀγορητής, / τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδὴ*¹⁸¹.

Ο Ευνόιος εκφράζει με λεπτότητα τη δυσaráσκεiά του προς τον φίλο του Ωριγένη για ορισμένες παραλείψεις του¹⁸² και με τη φράση (γρ. 2): *Τὸ σπουδαῖον τῶν λόγων ἔργῳ παρεῖδες* τοῦ υποδεικνύεται ὅτι στην πράξη αγνοήθηκε η σοβαρότητα των λόγων. Με την επανάληψη του επιθ. *γλυκὺς* διατυπώνεται με χάρη το παράπονο πως, ενώ για τις γλυκές καλὲνδες, τη γλυκιά δηλ. πρωτοχρονιά, ὅταν αναμενόταν να ἔρθει και ο ἴδιος, ὀφείλε να στείλει μέλι, ἀπὸ το οποίο εἶναι γλυκύτερος, δεν φρόντισε γι' αὐτήν την υποχρέωση (γρ. 5-7): *Ὅτε γὰρ ἔχρῃν ἐν ταῖς γλυκείαις Καλάν- / δαῖς ἀποσταλῆναι τὸ μέλι οὗ γλυκίων ὑπάρχεις / σὺ δὲ καὶ περὶ τοῦτο τὸ μέρος ἡμέλησας* (leg. *γλυκίων*).

Το τρίτο παράδειγμα ομηρικού παροιμιακού λόγου περιέχεται στην επιστολή του Απολλωνίου προς τον Ζήνωνα¹⁸³, πρωταγωνιστή του ομώνυμου αρχείου, με αναφορές σ' ἓνα *παιδάριον* (“δούλο”) και στον *διδάσκαλον* Φίλωνα: η παράκληση να μη διατυπωθεῖ ἐναντίον του *παιδαρίου* καμία κατηγορία ἐξαιτίας της ηλικίας του δηλώνεται με το λογοτεχνικό ἐδάφιο *ἕως ... πολὺς σχῆι* “ἕως ὅτου ἀποκτήσει γκρίζα μαλλιά”. το ρητὸ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τη φράση: *τὸ δὴ / λεγόμενον*, δια-

181. Βλ. ἐπίσης Ίλ. Σ 109: *ὅς τε πολὺ γλυκίων μέλιτος καταλειβομένοιο / ἀνδρῶν ἐν στήθεσσιν ἀέξεται ἥντε καπνός*. Για τη χρήση αὐτῆς της μεταφοράς σε σχέση με τη γλυκύτητα του λόγου και της ωδῆς, βλ. Πολίτη (1902), σ. 45.

182. Με το ετυμολογικὸ σχῆμα καὶ ἀφεῖκας τοὺς συσσίτους ἀσίτους μετριάζεται η κατηγορία πως ἀπὸ την ἀμέλειά του ἔμειναν οἱ συνδαιτυμόνες χωρὶς φαγητό (γρ. 9). Παράλληλα η ὑπόδειξη για σοβαρότερη ἀντιμετώπισή τους ἐκ μέρους του παραλήπτη φαίνεται λιγότερο αὐστηρή, ὅταν ο ἀποστολέας σημειώνει πως του γράφει ὅλα αὐτὰ ἀστεειυόμενος στη διάρκεια της γιορτῆς (γρ. 7-10), ἐνὼ τον προσκαλεῖ στην *πανήγυριν* του *θειοτάτου Ἀνούβιδος* (γρ. 16-18).

183. *P. Mich. Zen. 77* (= *C. Ptol. Sklav. II 163· 258-248 π. X.* – Αλεξάνδρεια;). Πρβλ. *New Editions; Addenda and Corrigenda to the texts of the Guide*. <http://papyri.info/ddbdp/p.mich;1;77>).

κόπτεται με τις λέξεις *καὶ τὰ λοιπά*¹⁸⁴ και μπορεί να αναχθεί στον Όμηρο (*Ιλ.* X 77-78) ή στον Ισοκράτη (*Παναθ.* 3, 3) και τον Αισχίνη (*Τίμ.* 49, 9)¹⁸⁵.

Ο Απολλώνιος, συντάκτης αυτής της επιστολής, που εστάλη πιθανώς από την Αλεξάνδρεια, είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον ομώνυμο *διοικητήν της δωρεᾶς* στη Φιλαδέλφεια¹⁸⁶ και διεκδικεί σοβαρά, λόγω της ομοιότητας των γραφικών χαρακτήρων, την πατρότητα των δύο παπυρικών επιτάφίων επιγραμμάτων (*P. Cair. Zen.* IV 59 532) για τον ινδικό κυνηγετικό σκύλο Ταύρωνα, τα οποία βρέθηκαν ανάμεσα στα έγγραφα του Ζήνωνα¹⁸⁷.

Συνεχίζουμε την έκθεσή μας με μια σειρά άλλων παπυρικών παροιμιακών παραδειγμάτων, ενίοτε δυσερμήνευτων.

Οι νουθεσίες και οι παρατηρήσεις του Σεμπρώνιου προς τον ιερέα Κεφάλωνα για τις ατασθαλίες του¹⁸⁸ καταλήγουν στην προτροπή ότι δεν πρέπει να τρώει πληγούρι με την υπογραφή του αποστολέα κι ούτε να κατάσχει ξένη ιδιοκτησία *ἐν ὀνόματι* πάλι του αποστολέα· γρ. 35-39: *τῇ δὲ ἐμῇ / χειρὶ οὐκ ὀφείλεις ἀθή- / ραν τρώγειν οὐδὲ κατεγ- / γυᾶν τῷ ἐμῷ ὀνόματι ἄλ- / λότριον*, όπου η φράση *ἀθήραν τρώγειν* φαίνεται

184. *P. Mich. Zen.* 77, γρ. 1-16: *Απολλώνιος Ζήνωνι χαί- / ρειν. Περὶ τοῦ / παιδαρίου οὗ / Φίλων σοι ὁ δίδάσ- / καλος προσήγα- / γεν, εἴ [[οὖν]] σοι / πρὸ γνώμης ἐσ- / τιν οὐνεκεν / χρόνου, ἕως τὸ δὴ / λεγόμενον / πολιὰς σχῆν καὶ / τὰ λοιπά, οὐθὲν / μὴ ἔχῃς αὐτῷ / ἐγκαλέσαι. / Ἔρρωσο.*

185. Βλ. Pintaudi (1990), σ. 27. Pepper (2010), σ. 609 και υποσημ. 13. Yatsushashi (2010), σσ. 156-157. Fournet (2012 B), σσ. 139-140 και υποσημ. 61 (<http://ashp.revues.org/in-dex1289.html>).

186. Με το όνομα *Απολλώνιος* απαντούν και άλλα πρόσωπα στο αρχείο, όπως ο κατά πάσα πιθανότητα αδελφός του Ζήωνα και γραμματέας του επόμενου *επιστάτου Εὐκλέους*. Clarysse – Vandorpe (1995), σ. 31.

187. Για παλαιογραφικές και χρονολογικές προσεγγίσεις των επιγραμμάτων με έγγραφα από το 'αρχείο του Ζήωνα', την ομοιότητα της γραφής τους με το έγγραφο *P. Mich. Zen.* I 77, που επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον εκδότη του τελευταίου Edgar (1931), βλ. Norsa (1939), σ. 7. Clarysse (1983), σ. 45 και υποσημ. 10. Pepper (2010), σσ. 609-611. Χουλιαρά-Ράιου (2012), σσ. 246-278 (όπου η σχετική βιβλιογραφία).

188. *SB X 10567* (= Parsons, 1969, σσ. 318-324· Γ' αι. μ. Χ. – Αντινοούπολη). Fox (1986), σ. 37. Parsons (2007), υποσημ. 26.

να είναι μια αμάρτυρη παροιμία¹⁸⁹.

Η παροιμία στην επιστολή του Απολλώνιου προς τον Αρτεμά¹⁹⁰, από τον Γ' αι. μ. Χ., παρουσιάζει ερμηνευτικό ενδιαφέρον. Ο αποστολέας εκφράζει την έκπληξή του για το ποσό που δαπανήθηκε από τον παραλήπτη για την αγορά ελαίου (γρ. 6-7: *θαυμάζω δὲ ὅτι εἰς μὲν ἔλαιον / τὸ τοσοῦτο ἀργύριον ἐχώρησαι*· leg. *ἐχώρησε*) και στη συνέχεια χρησιμοποιεί (γρ. 7-8) την παροιμία: *ἔξ δις ἔβα- / λας* (leg. *ἔβαλες*), δηλ. “δυο εξάρες έρίξες”.

Κατά την άποψη των εκδοτών του παπύρου, που ακολουθείται και από άλλους μελετητές¹⁹¹, μολονότι η παροιμία φαίνεται να υπογραμμίζει την ευνοϊκή τιμή του ελαίου, τα συμφραζόμενα και τα παραδείγματα τιμών ελαίου που ακολουθούν, σε συνδυασμό με την ειρωνική χροιά του ρήμ. *θαυμάζω*, δείχνουν πως ο Απολλώνιος δεν συγχαίρει τον Αρτεμά, αλλά τα φαινομενικά συγχαρητήριά του μετατρέπονται σε αποδοκιμασία για την ασύμφορη τιμή του ελαίου. Ο Απολλώνιος επομένως ή είναι εξαιρετικά σαρκαστικός ή οι διπλές εξάρες δεν θεωρούνται ιδιαίτερα καλή ρίψη ζαριών, όπως ήταν οι τρεις εξάρες στον Αισχύλο (*Αγαμέμν.* 33): *τρίς ἔξ βαλούσης τῆσδέ μοι φρυκτωρίας*¹⁹².

Κατά την άποψη μας, η παροιμία, μια συνηθισμένη μεταφορά για την καλή τύχη, χρησιμοποιείται εδώ για να υπογραμμιστεί η συμφέρουσα τιμή του ελαίου. Η πρότασή μας στηρίζεται στο ρήμ. *ἐχώρησε*, που φαίνεται να σημαίνει “έφτασε” και όχι απλά “πήγε” (went)¹⁹³, στην απουσία ειρωνικής χροιάς από το ρήμ. *θαυμάζω*, που

189. Parsons (1969), σσ. 318, 322, 323.

190. *P. Oxy.* XXXVI 2783 (Γ' αι. μ. Χ.)· πρβλ. Tibiletti (1979), έγγρ. 9. Trapp (2003), σσ. 50-53 (έγγρ. 3), 199-201 (<http://docplayer.gr/68449282-Greek-and-latin-letters.html>).

191. Βλ. *P. Oxy.* XXXVI 2783, σσ. 80-81. Trapp (2003), *loc. cit.*

192. Για την ειρωνική χρήση του *θαυμάζω*, τη σαρκαστική ειρωνεία της προτροπής του Απολλώνιου προς τον Αρτεμά να δοκιμαστεί σε κάποια άλλη εμπορική δουλειά, γιατί στην αγορά του λαδιού δεν αποδείχτηκε καλός, σε σχέση με την αρνητική σημασία της παροιμίας, βλ. *P. Oxy.* XXXVI 2783, σ. 81 (σχόλ. ad l. 7). Kremendahl (2000), σσ. 101, 103 υποσημ. 23, 104 υποσημ. 29. Trapp (2003), σσ. 52, 199-201.

193. Για τις σημασίες του *χωρῶ*, βλ. *LSJ*, s. v. “χωρέω, -ῶ”. Lampe (1961), s. v. “χωρέω, -ῶ”. C. abs. “hold out, suffice”. Montanari (2013), s. v. “χωρέω, -ῶ”.

εκφράζει απλά θαυμασμό, και από το χωρίο: *ὅθεν εἰ εἰς ἄλλην / χρίαν λαμβάνεις δυναμένην ἡμᾶς / ὠφελῆσαι, καλῶς ποιεῖς*, με το οποίο ανανεώνεται απλά η εμπιστοσύνη στην εμπορική ικανότητα του Αρτεμά.

Επομένως για το επίμαχο χωρίο των γρ. 6-10 – *Θαυμάζω δὲ ὅτι εἰς μὲν ἔλαιον / τὸ τοσοῦτο ἀργύριον ἐχώρησαι. Ἐξ δις ἔβαλας. Ἐνθάδε γὰρ τὸ Ἀμμωνιακὸν (δραχμῶν) σκ, / τὸ δὲ Αὔασιτικὸν (δραχμῶν) σ· ὅθεν ἢ εἰς ἄλλην / χρίαν λαμβάνεις δυναμένην ἡμᾶς / ὠφελῆσαι, καλῶς ποιεῖς* (leg. *ἐχώρησε, ἔβαλες, εἰ, χρεῖαν, Ὀασιτικὸν, λαμβάνεις*) – προτείνουμε την παρακάτω απόδοση:

“Απορώ που ἔφτασαν τόσα χρήματα για το λάδι. Δυο ἐξάρεις ἐρίξεις. Εἰδὼ βέβαια το Αμμωνιακὸ λάδι στοιχίζει 220 δρ. και το Οασιτικὸ 200 δρ. Επομένως, αν λαμβάνεις χρήματα για να καλύψεις ἄλλη ἀνάγκη που μπορεῖ να μας ωφελήσει, καλὰ κάνεις”.

Ὡς γνωστόν με τις παροιμίες: *Τρις ἐξ και (ἢ) τρις ἐξ ἢ τρεῖς κύβοι*, που καταγράφονται ἀπὸ τους παροιμιογράφους, με τη διατύπωση *τρις ἐξ* δηλώνεται ο νικητήριος βόλος, η παντελὴς νίκη, ἐνὼ με τις λέξεις *τρεῖς κύβοι* ἢ *ἦττα*. Θυμίζουμε πως ο μέγιστος ἀριθμὸς του κύβου ἦταν ἐξί, εἶχε δηλ. ἐξί *τρήματα* “τελείες”, και ο ἐλάχιστος ἦταν η μονάδα, που ονομαζόταν απλὰ *κύβος*, και πως, ἐνὼ παλαιότερα στην *κυβείαν* χρησιμοποιούνταν τρεῖς κύβοι (*τὸ πάλαι δὲ τρεῖς ἐβάλλοντο κύβοι ἢ ἐπισημῆνασθαι ὅτι τε τρισὶ τὸ παλαιὸν κύβοις ἐχρῶντο καὶ οὐ δύο κατὰ τοὺς ὕστερον*), ἀργότερα ἀρκοῦσαν δύο κύβοι (ζάρια)¹⁹⁴. κατὰ συνέπεια τον Γ΄ αἰ. μ. Χ., εποχὴ του παπύρου μας, και οι διπλὲς ἐξάρεις μπορούσαν να δηλώνουν κανονικά επιτυχία.

Στο ἴδιο ἐγγραφο περιέχεται ἐπίσης η ἀποφθεγματικὴ πρόταση (γρ. 15) *οὐκ ὀφίλις ἄνθρωπος κρίνεσθαι* (leg. *ὀφείλεις*: “δεν πρέπει να θεωρεῖσαι ἄνθρωπος”) με τη σημασία του λατ. *homo*, ἓνα δηλ.

194. Βλ. *CPG* I, Ζηνοβ. 4, 23. *CPG* II, Διογεν. 5, 4. Αποστόλ. 8, 72. 17, 25. Μακάρ. Κύπρ. 1, 34. *App.* 5, 99. Πρβλ. ἐπίσης *CPG* I, Ζην. 2, 44. *CPG* II, Γρηγ. Κύπρ. 1, 18: *ἀεὶ γὰρ εἴ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι*, που λέγεται για τους πετυχημένους ἢ τους ἐπᾶξια τιμημένους. Méry (1828), σ. 57. Leutsch – Schneidewin (1839), σσ. 43, 44, 90, 205, 457. Idem (1851), σσ. 94, 451, 458, 691. Ευστάθ., *Παρεκβ. Τλ.* 1083, 67. *P. Oxy.* XXXVI 2783, σ. 81, σχόλ. ad l. 7.

φυσιολογικό και υγιές ανθρώπινο ον που κατανοεί συναισθήματα και αντιδράσεις συνανθρώπων του¹⁹⁵. Η γνώμη αυτή αποτελεί την απάντηση του Απολλώνιου (γρ. 13-14: *Εἰ / γὰρ ἀπαρτὶ ἐπίστασάι μου τὴν γνώμην*) στην κατηγορία του Αρτεμά ότι ἐν τῇ ἀπουσίᾳ του τον κομματιάζει ή τον καταστρέφει οικονομικά (;)· γρ. 11-13: *ἔγραψας δέ μοι / ὡς ἐμοῦ σε κατακόπτοντος ἀπόντα, / καὶ τοῦτο δὲ χεῖρω τῶν πρώτων*¹⁹⁶.

Στην επιστολή του σχολαστικοῦ Βίκτωρος προς έναν συνάδελφό του¹⁹⁷, με θέμα την πρόταση συμβιβαστικής λύσης ενός ζητήματος, αντικειμένου διαφωνίας, η ασήμαντη αξία της υπόθεσης υπογραμμίζεται με την παροιμιακή έκφραση (γρ. 5-6): *διὰ δέκα μῆλα*¹⁹⁸ *ἄξια / εἴκοσι νομμίων*, δηλ. “για δέκα μήλα αξίας είκοσι νομμίων, μικρών νομισμάτων”, η οποία εισάγει την προτροπή να γίνει το σωστό, να αθωωθούν δηλ. οι εμπλεκόμενοι είτε έφταιξαν είτε όχι, για να μην προκληθεί αμοιβαίος πόνος¹⁹⁹.

Η έκφραση ανακαλεί τις γνωστές παροιμίες: *δέκα τοῦ ὀβολοῦ*, που χρησιμοποιείται ἐπὶ τῶν μηδενὸς ἀξίων, ἐπειδὴ τὰ δέκα τοῦ ὀβολοῦ πιπρασκόμενα πάνν ἐστὶν εὐτελῆ ή καθ’ ὑπερβολὴν ἐπὶ μηδενὸς ἀξίων²⁰⁰. *τεττάρων ὀβολῶν ἄξιος· τεταρτημορίου ἄξιος*²⁰¹. ακόμη και το: *ἀφυῶν τιμή· ἐπὶ τῶν ἐν μικροῖς παρ’ ἄλλων τιμωμένων*²⁰².

Παραπλήσιο νόημα περιέχεται επίσης σε διατύπωση της ‘ερωτικής’

195. Kremendahl (2000), σ. 103 υποσημ. 23. Kotsifou (2009-2013), σ. 31. Πρβλ. *Gnom. Vatic.* 145, 516 (Sternbach, 1963, σσ. 63, 190): *Ὁ αὐτὸς ἐρωτηθεὶς τὶ ἰσχυρότερόν ἐστιν ἀνδριάντος εἶπεν· “ἄνθρωπος ἀναίσθητος”*.

196. *P. Oxy.* XXXVI 2783 (Γ’ αι. μ. X.). Trapp (2003), σ. 200 (<http://docplayer.gr/68449282-Greek-and-latin-letters.html>).

197. *P. Oxy.* VIII 1165 (= *Sel. Pap.* I 167· ΣΤ’ αι. – από την Οξύρυγχο).

198. Γρ. 5 *μῆλα BL* VIII, 242 : *δὲ κάμηλα* ed. pr.

199. Γρ. 10-12: *εἶπω τὸ δέον· εἴτε ἔπταισαν εἴτε οὐκ ἔπταισαν, ποιῆσαι αὐτοὺς ἀπολυθῆναι, ἵνα μὴ εἰς ἐκε[ῖ]ν ἔλ[θ]ῃ / ἢ καὶ εἰς ἄλλα δυνάμενα λυπῆσαι ἀλλήλους*.

200. *CPG* I, *App.* 1, 93. *CPG* II, *Αποστόλ.* 5, 93^f. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 393. Idem (1851), σ. 361.

201. *CPG* II, *Αποστόλ.* 16, 35. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 667.

202. *CPG* I, *Διογεν.* 1, 42. *CPG* II, *Αποστ.* 4, 60. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 187. Idem (1851), σ. 321.

επιστολής του Σερήνου²⁰³ που ζητάει από την αδελφή του²⁰⁴, τη γυναίκα του δηλ. Ισιδώρα, που τον εγκατέλειψε, να επιστρέψει κοντά του²⁰⁵. Παρά τα πολύ άσχημα ελληνικά, την πληθώρα ιωτακισμών, ορθογραφικών και γραμματικών λαθών και τα ερμηνευτικά προβλήματα, η επιστολή παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις μεταφορικές διατυπώσεις και το ασύνδετο σχήμα της. Την αναφέρουμε εδώ για την πιθανή παροιμιακή έκφραση (γρ. 18-19): *ὁ Κόλοβος δὲ πόρνην με πεπό- / ηκεν* (leg. *πεποίηκεν*), που φαίνεται πως έγραψε η Ισιδώρα στον Σερήνο: Με τη διόρθωση του κυριώνυμου *Κόλοβος* στο προσηγορικό *κόλλυβος*²⁰⁶, που δηλώνει μικρό νόμισμα και αναφέρεται στην τιμή του αγοραίου έρωτα, η διατύπωση αποκτά την παροιμιακή σημασία “για δυο δεκάρες με έκανε πόρνη”.

Ένα ετερογενές έγγραφο με φράσεις από διαφορετικές πηγές²⁰⁷ περιέχει, πέρα από την αρχή μιας αίτησης προς τον έπαρχο Ammonius Magnius Felix και αποσπάσματα επιστολών, ένα παροιμιακό κείμενο, γραμμένο στο recto του παπύρου και σε ιαμβικούς στίχους. Σύμφωνα με το περιεχόμενό του, ένα ‘νεαρό παιδί’ επιτρέπεται να τρώει ψωμί και λίγο αλάτι, δεν του επιτρέπεται να δοκιμάζει ψάρια²⁰⁸, αλλά αν ζητάει κρασί, πρέπει να του δίνονται *κόνδυλοι*, δηλ. “γροθιές, ξύλο”²⁰⁹.

203. *P. Oxy.* III 528 (= *Sel. Pap.* I 125 = *C. Pap. Hengstl* 88· Β' αι. μ. Χ.). Για τις επανεκδόσεις, ανατυπώσεις και μεταφράσεις αυτού του εγγράφου, βλ. Calderini (1917), σ. 26. Schubart (²1923), σσ. 77-78 (έγγρ. 56). Winter (1933), σ. 130. Metzger (1974), έγγρ. 54. Lewis (1983), σ. 56. Schubert (2000), σσ. 108-109 (έγγρ. 26). Burnet (2003 B), σσ. 268-269 (έγγρ. 208). Trapp (2003), σσ. 72-75, 220-221 (έγγρ. 15). Clarysse (2017), σσ. 78-79 (έγγρ. 4.2).

204. Για τη συνηθισμένη προσφώνηση των συζύγων με τα ονόματα *αδελφός, αδελφή*, βλ. Bagnall (1993), σ. 205.

205. Γρ. 1-2: *Σερήνος Εισιδώρα [τῇ ἀδελ-] / φῇ καὶ κυρία πλαῖστα [χαίρειν]*· leg. *Ισιδώρα, πλεῖστα*. Exler (1923), σ. 28. Montserrat (1996), σσ. 7, 70.

206. Βλ. Montserrat (1996), σ. 116. Για παπυρικές πληροφορίες σχετικές με εταίρες και εταιρικούς φόρους, βλ. Herter (1960), σσ. 70-111. McGinn (1998), σσ. 274, 277-285. Idem (2004), σσ. 45, 55.

207. *P. Oxy.* IX 1 185 recto (ca 200 μ. Χ.)· verso (253-257 μ. Χ.).

208. Αντίθετα σύμφωνα με την επιστολή *SB V 7661 τάριχος* και γλυκίσματα περιλαμβάνονται στο καθημερινό διαιτολόγιο μιας νεαρής.

209. Πρβλ. Αθην. *Δειπν.* 10, 17: *κλαίουσι δ' οἱ παῖδες τυπτόμενοι κονδύλοις ἄλλος ἄλλοθεν*. Πλούτ. *Εἰ διδασκ. ἀρετ.* 439D: *παιδὸς ὁμοφαγοῦντος ὁ Διογένης τῷ παιδαγωγῷ κόνδυλον ἔδωκεν, ὁρθῶς οὐ τοῦ μὴ μαθόντος ἀλλὰ τοῦ μὴ διδάξαντος τὸ ἀμάρτημα ποιήσας*.

γρ. 9-12: *κονδύ[λ]ους αὐτῶ δίδου κακ καὶ / .ον παῖδα τὸν μεικρὸν δεῖ ἄρτον ἐσθί<ε>ιν, / ἄλλας ἐπιτρώγειν, ὄψαριον μὴ θιγγάνειν, ἂν δὲ καὶ οἶνον αἰτῇ, κονδύλους αὐτῶ δείδι* (leg. δίδου ἢ δίδει, μικρὸν, θιγγάνειν, δίδου ἢ δίδει)²¹⁰.

Το τελευταῖο μέρος του εδαφίου ταυτίζεται με τη γνωστή από τους παροιμιογράφους²¹¹ και τη Σούδα παροιμία: Ἄν οἶνον αἰτῇ, κόνδυλον (ἢ κονδύλους) αὐτῶ δίδου, που λέγεται ἐπὶ ἀνθρώπων που ζητούν ἀγαθὰ και εἰσπράττουν δεινὰ, με παράδειγμα τον μύθο του Κύκλωπα με το κρασί του Οδυσσέα και την επακόλουθη τύφλωση.

Σε αποσπασματική ἐπιστολή, ἀπὸ τον Β΄ αι., σχετική με τη συμπεριφορά ἐνὸς μαθητῆ, ἡ δικαιολογία του τελευταίου που ἐγκατέλειψε (τη διδασκαλία);²¹² διατυπώνεται με τη μορφή πιθανῆς παροιμίας (γρ. 6-10): *Καὶ ἡ- / ροτήσαμεν ‘δι’ ἣν αἰτί- / αν ἔσχασες;’ καὶ ἔφη ἰμῖν / ὅτι ‘κερβικάριον ἀπολέσας ἔσχασα’* (leg. ἡρωτήσαμεν, ἔσχασας, ἡμῖν), δηλ. “Τον ρωτήσαμε ‘για ποῖό λόγο τα παράτησες’; και μας εἶπε ‘έχασα το προσκεφάλι μου και τα παράτησα/το έσκασα”.

Το ἔσχασα, ἀόρ. του ρήμ. *σχάζω*, ἀνακαλεῖ το ΝΕ ‘έσκασα’ (βλ. “σκάω” με προέλευση ἀπὸ το ἀρχ. *σχάζω*), που λέγεται ἀπὸ κάποιον που αἰσθάνεται δυσφορία για ἓνα πιεστικό βάρος. Το ρήμ. *σχάζω* (βλ. τον ἀόριστο *έσχασα*) που ἀπαντᾷ συχνά ως μεταβατικό, με γνωστό παράδειγμα τη φράση *σχάσας τὴν φροντίδα λεπτήν* ἀπὸ τις *Νεφέλες* του Ἀριστοφάνη²¹³, στην ἐπιστολή μας χρησιμοποιεῖται ως ἀμετάβατο με τη σημασία: ‘τα παρατάω’, ‘ἐγκαταλείπω’, ‘το σκάω’, ὅπως στο ἐγγράφο BGU IV 1097 (41-67 μ. Χ.), γρ. 4: *φοβοῦμαι γὰρ μὴ σχάσῃ, νε[v]ανσίακε*

210. Η προστακτική *δίδου* συνοδευόμενη συχνά ἀπὸ το δηλωτικό του τρόπου χορήγησης των φαρμάκων ἀπαρέμφατο (π. χ. *πίνειν, ροφεῖν*) ἀποτελεῖ τη συνηθισμένη διατύπωση των ιατρικῶν κειμένων. Μαυρουδῆς (2013), σσ. 380-381.

211. Βλ. CPG I, Ζηνόβ. 1, 92. Leutsch – Schneidewin (1839), σσ. 30-31. P. Oxy. IX 1185, σχόλ. στις γρ. 10-12.

212. O. Did. 436 (ante ca 110-135 μ. Χ.).

213. Αυτή ἡ διατύπωση (Ἀριστοφ., *Νεφέλ.* 740-742: *ἴθι νυν, καλύπτου καὶ σχάσας τὴν φροντίδα λεπτήν κατὰ μικρὸν περιφρόνει τὰ πράγματα, ὀρθῶς διαιρῶν καὶ σκοπῶν*) χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Σωκράτη, ὅταν συμβουλεύει τον Στρεψιάδη, που δεν θέλει να πληρώνει τους τόκους, να χαλαρώσει τη σκέψη του και να εξετάσει σωστά την υπόθεση.

[γ]άρ, δηλ. “φοβάμαι μήπως ‘εγκαταλείψει/τα παρατήσει’, γιατί είναι αηδιασμένος”²¹⁴.

Υπέρ του παροιμιακού χαρακτήρα της μαθητικής απάντησης συνηγορεί η παρουσία του ονόμ. *κερβικάριον* (λατ. *cervicarium*· λατ. *cervical*, -*alis* ή *cervicale*, -*is* “προσκεφάλι”, *cervix* “τράχηλος”)²¹⁵ που απαντά στη συλλογή πατερικών αποφθεγμάτων (*MPG* 65, 356): *Εἰ ἐγὼ ἤμην, καὶ τὸ κερβικάριον ἐτίθουν πρὸς κεφαλὴν αὐτοῦ*, και μάλιστα σε σχέση μ’ έναν μαθητή: Όταν ρωτήθηκε ο αββάς Ποιμὴν για τη σχέση ενός άλλου αββά με τον μαθητή του, απάντησε πως, αν ήταν στη θέση του, θα του τοποθετούσε και το μαξιλάρι στο κεφάλι του. Παρά τις διευκρινίσεις μας, το νόημα της παπυρικής παροιμίας μάς διαφεύγει, εκτός κι αν το *κερβικάριον* εδώ χρησιμοποιείται μεταφορικά, για να δηλωθεί η αυτοπεποίθηση, όπως το λατιν. όνομα *cervix* (“τράχηλος”) που στην εκκλησιαστική γλώσσα σημαίνει κάποτε “θάρρος/αυτοπεποίθηση” (βλ. *durae cervicis* “σκληροτράχηλος”)²¹⁶.

Με επιφυλάξεις αναφέρονται τα επόμενα παραδείγματα, όπου θα μπορούσαν να λανθάνουν παροιμιακές εκφράσεις.

Η διατύπωση *ὡς ὅπου οἱ κόρακες ἀπέρχονται* στην επιστολή του Αμμωνιανού προς τον φίλτατο Μώρο²¹⁷, από τον Γ’ μεταχριστιανικό αι., παρουσιάζει ενδιαφέρον, αλλά και ερμηνευτικές δυσκολίες. Παρόλο που ανακαλεί την παροιμία *ἄπελθε* (ή *ἔρρ’* ή *φεῦγ’* ή *ἄπαγ’* ή *βάλλ’*) *ἐς κόρακας*²¹⁸, δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται με τη γνωστή σημασία της: *ἄπιθι εἰς ἀπώλειαν* (‘χάσου’). Η παπυρική διατύπωση αναφέρεται μάλλον στις συνήθειες των κορακοειδών²¹⁹. Σύμφωνα με τις προτεινόμενες από τον Nikos Litinas²²⁰ διορθώσεις της ed. pr., γρ.

214. *LSJ*, s. v. “σχάζω” abs. Montanari (2013), s. v. “σχάζω”. Bagnall – Cribiore (2006), σ. 307.

215. *LSJ Suppl.* s. v. “κερβικάριον”. Lampe (1961), s. v. “κερβικάριον”. Ernout – Meillet – André (42001), s. v. “cervix”. Montanari (2013), s. vv. “κερβικάριον”, “κερβικάριον”.

216. Ernout – Meillet – André (42001), s. v. “cervix”.

217. *P. Turner* 43 (Γ’ αι. μ. X.).

218. *CPG* I, Ζηνόβ. 3, 87. Διογεν. 4, 86. *CPG* II, Αποστ. 7, 96. Leutsch – Schneidewin (1839), σσ. 53, 78-79. Idem (1851), σσ. 146, 421, 422.

219. Δίων Κάσιος, *Ρωμ. Ιστ.* 66, 11, 3. Litinas (2004), σ. 117· και παρακάτω.

220. Litinas (2004), σσ. 115-118. Jones (2/25/2015, διαδικτυακά).

10-14: *Ἰδὼν γὰρ ὅτι οὐκ ἔστιν σε ὀχλ[ῆσ]αι / ὃν ὑπεβαλάσται μοι λινούφ[ον], / ὄντα ὡς ὅπου οἱ κόρακες ἀ[πέρ-] / χονται. Ἐρῖς “σπάνις ἔστιν τ[ῶν] / λινούφων”* (leg. ἥδειν, ὑπεβάλατε, ἐρεῖς), με την ἐν λόγῳ διατύπωση ἀπὸ τον συντάκτη της ἐπιστολῆς ἀποδίδονται συνήθειες κοράκων σ’ ἓναν υφαντουργό που δεν βρίσκεται πουθενά καὶ εξαφανίζεται σε μέρη, συνήθως στὴν ἐρήμο, ὅπου ζοῦν οἱ κόρακες. Ὁ Ἀμμωνιανός, ἀφοῦ ἀνανεώνει²²¹ μιὰ παραγγελία ἀποστολῆς ὁθονίων “υφασμάτων”, γράφει στὸν Μώρο ὅτι κατανοεῖ τὴ δυσκολία του νὰ ἐνοχλήσῃ τὸν υφαντουργό, που του εἶχαν υποδείξει, γιατί εἶναι ὅπως “ὅπου πετοῦν τὰ κοράκια”· στὴ συνέχεια, προλαβαίνοντας τὴν ἀπάντησιν τοῦ Μώρου, γράφει ὅτι περιμένει νὰ του πεῖ ὅτι ὑπάρχει ἐλλειψὴ υφαντουργῶν, ὅτι δεν εἶναι εὐκόλο δηλ. νὰ βρεθοῦν ἄλλοι υφαντουργοί²²²

Στις διορθώσεις τοῦ Ν. Litinas²²³, με τις οποίες συμφωνοῦμε γενικά, προτείνουμε τὰ ἐξῆς: Νὰ τοποθετηθεῖ ἡ τελεία ὀχι πρὶν ἀλλὰ μετὰ τὸ ἐρεῖς, τὸ ὁποῖο μαζί με τὸ ὡς που προηγεῖται (ὡς ... ἐρεῖς) καὶ μ’ ἓναν διασκελισμό εἰσάγει τὴν παροιμιακὴ διατύπωση ὅπου οἱ κόρακες ἀπέρχονται· νὰ δοθεῖ στὸν λινούφον (γρ. 15) ἡ σημασία τοῦ “υφαντουργοῦ” καὶ στὴ γεν. πληθ. λινούφων (γρ. 16) (οὐσιαστικ. ουδέτ. τοῦ ἐπιθ. λινούφος, -ον)²²⁴ ἡ σημασία των “λινῶν υφασμάτων”· ἔτσι τὸ ὄνομα σπάνις, που συνδέεται με τὴ γεν. τῶν λινούφων “λινῶν υφασμάτων”, προσδιορίζει ἀγαθὰ ἢ υλικά, ὅπως παρατηρεῖται κατὰ κανόνα, καὶ ὀχι ἀνθρώπους, που θα ἀποτελοῦσε μοναδικὴ ἐξάιρεση²²⁵.

221. P. Turner 43 (Γ’ αἰ. μ. Χ.), γρ. 8-9: καὶ κὰν (leg. ἐὰν) νῦν ὄρα μὴ ἀ[μ]ε- / λήσης πέμψαι μοι τὰ ὁθόνηα.

222. Litinas (2004), σ. 117.

223. Ὅπως ἡ διόρθωσις τοῦ προσηγ. ὀνόμ. ἔρις σε ἐρεῖς (λόγῳ ἰωτακτισμοῦ), β’ ἐν. πρόσ. μέλλ. τοῦ ρήμ. λέγω· τοῦ ἀπέρχονται σε ἀπέρχονται, κατ’ ἀναλογία πρὸς τὴ γνωστὴ φράση ἀπελθε ἐς κόρακας· καὶ ἡ διατήρησις τοῦ προσηγ. σπάνις, που στὴν ed. pr. διορθώνεται στο ἐπίθ. σπάνιος. Litinas (2004), σ. 117.

224. Τὸ ἐπίθ. λινούφος, -ον “υφασμένος με λινὰ νήματα”, “λινόξ” σπανιότερα χρησιμοποιεῖται ὡς οὐσιαστικὸ “υφαντουργός”. LSJ, s. v. “λινόϋφος”. LSJ Suppl. s. v. Montanari (2013), s. v.

225. Ἀν τὸ ὄνομα λινούφων χρησιμοποιεῖται με τὴ σημασία των “υφαντουργῶν”, τότε θα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο παράδειγμα σύνδεσης τοῦ ὀνόμ. σπάνις με ἀνθρώπους. Litinas (2004), σ. 117.

Ακόμη το όνομα *σπάνις* θα μπορούσε να σημαίνει, παράλληλα με την έλλειψη, και την ανικανοποίητη ανάγκη/λαχτάρα²²⁶ για λινά υφάσματα.

Έτσι το κείμενο που προτείνουμε διαμορφώνεται ως εξής.

Γρ. 10-14: *Ἦδριν γὰρ ὅτι οὐκ ἔστιν σε ὀχλ[ῆσ]αι / ὃν ὑπεβάλατέ μοι λινούφ[ον] / ὄντα ὡς ὅπου οἱ κόρακες ἀ[πέρ-] / χονται ἐρεῖς. Σπάνις ἔστιν τ[ῶν] / λινούφων. Δηλ. “Γνώριζα ὅτι δεν θα μπορούσες να ενοχλήσεις τον υφαντουργό που μου υποδείξατε, αφού βρίσκεται, ὅπως θα πεις, ‘ὅπου πετούν τα κοράκια’. Υπάρχει έλλειψη (ή επιθυμία) για τα λινά υφάσματα”.*

Ὡς γνωστόν, πολλές αιγυπτιακές και ελληνικές παροιμίες, αρχαίες και νέες, βασίζονται σε χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χρώματος και της φωνής των κοράκων, και της συμπεριφοράς αυτών των πτηνών που μετακινούνται συχνά προς αναζήτηση τροφής και τρώνε συνήθως από λαιμαργία και χωρίς να πεινάνε²²⁷. Η συμπεριφορά και οι συνήθειες των κορακοειδών, γνωστών για την ικανότητά τους να εκμεταλλεύονται κάθε διαθέσιμη πηγή τροφής και για την αδηφαγία τους²²⁸, αντικαθρεφτίζονται στην περίπτωση του υφαντουργού μέσω της παπυρικής διατύπωσης *ὅπου οἱ κόρακες ἀπέρχονται*. Οι δύο σημασίες, του “υφαντουργού” δηλ. και των “λινών υφασμάτων”, με τις οποίες το όνομ. *λινούφος* χρησιμοποιείται στο ίδιο έγγραφο φαίνεται πως εξυπηρετούν καλύτερα το νόημά του: Ο υφαντουργός είναι άφαντος, γιατί, ὅπως τα κοράκια που πετούν αδιάκοπα για τροφή, πετάει κι αυτός από περιοχή σε περιοχή, για να εξασφαλίσει περισσότερο κέρδος. Με την επιγραμματική διατύπωση *Σπάνις ἔστιν τ[ῶν] / λινούφων* υπογραμμίζεται ρητά η έλλειψη και η επιθυμία απόκτησης λινών ρούχων και κατά συνέπεια δικαιολογείται η επείγουσα αναζήτηση του ‘άφαντου’ υφαντουργού.

Η θυμωμένη απάντηση του δούλου (;) Αυρήλιου Ζωίλου προς τον

226. Βλ. *LSJ*, s. v. “σπάνις”. Π “unsatisfied need, want. 2. craving”

227. Foufopoulos – Litinas (2005), σσ. 7-39.

228. Στην Αίγυπτο τα κορακοειδή θεωρούνταν επιδρομείς καλλιεργειών και τακτικοί επισκέπτες πτωμάτων ζώων ή ανθρώπων· βλ. *P. Ent.* 70 (221 π. Χ.), γρ. 8: *ὅστερον ἐδρομεν αὐτήν* (sc. σὺν) *ὑπὸ τῶν [κυνῶν καὶ τ]ῶν κοράκω[ν διαβεβρ]ωμένην*. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (ap. Αἰλιαν., *Περὶ ζῴων ιδιότη.* 2, 48) τα κοράκια *κατὰ δύο* πηγαίνουν σε περιοχές όπου σπανίζουν οι τροφές (*ἐν τῇ ἀγόνῳ καὶ στερίφῃ γῇ*) και *κατὰ ἀγέλην* σε πλούσιες και παραγωγικές περιοχές (*ἐν τῇ παμφόρῳ καὶ πολυφόρῳ γῇ*). Foufopoulos – Litinas (2005), σσ. 11, 12, 24.

Διογένη²²⁹ για την άδικη αντιμετώπισή του, που χρωματίζεται με την τριπλή επανάληψη του *οὐκ*, περιέχει την παράξενη έκφραση *καὶ οὐκ [εἰ]μι μῶς* (γρ. 3-5):

Ἐγ[ὼ] μὲν / ὑπηρετῶν ἐπιονειδίζ[ο]μαι· οὐκ εἰμὶ ἀπονενοη- / μένος καὶ ο[ὐκ] εἰμὶ ἀναίσχυντος καὶ οὐκ [εἰ]μι μῶς· δηλ. “Εγώ βέβαια που σε υπηρετώ, ονειδίζομαι. Δεν είμαι όμως ούτε τρελός ούτε αναιδής ούτε ποντίκι (‘έκφυλος, διεφθαρμένος’)”²³⁰.

Η διατύπωση *καὶ οὐκ [εἰ]μι μῶς*, που από τον Burnet²³¹ μεταφράζεται “ούτε είμαι ανόητος”, θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μας, να σημαίνει “ούτε είμαι διεφθαρμένος”, κατ’ αναλογία προς την έκφραση *μῶς λευκός*, και με παράλειψη του επιθ. *λευκός*²³². Η παπυρική διατύπωση φαίνεται να συνδέεται με την παροιμία *μῶς λευκός*, που λέγεται *ἐπὶ τῶν ἀσελγῶν καὶ ἀκρατῶν τοιοῦτοι γὰρ οἱ κατοικίδιοι μῶες* και ιδιαίτερα οι λευκοί²³³.

Η εγκατάλειψη ορισμένων ανθρώπων από τους δικούς τους, θέμα των επόμενων τριών επιστολών, περιγράφεται με παροιμιακές εκφράσεις.

Ο Ιούδας, ξενιτεμένος στη Βαβυλώνα και καθηλωμένος στο κρεβάτι μετά από πτώση από άλογο, ζητάει βοήθεια από τον πατέρα του και τη γυναίκα του²³⁴. Αφού τους θυμίζει ότι σε δύσκολες περιστάσεις συμπαραστέκονται οι συγγενείς (γρ. 14-15: *εἰς τὰς τοιαύτας / γὰρ ἀνάγκας εὐρίσκονται οἱ ἴδιοι τοῦ ἀνθρώπου*), εξιστορεῖ την κατάστασή του: για να αλλάξει πλευρό στο κρεβάτι χρειάζεται δυο βοηθούς²³⁵, ενώ δεν έχει

229. *P. Iand.* VI 97 (250-300 μ. X.). Tibiletti (1979), έγγρ. 2. Burnet (2003 B), σ. 271 (έγγρ. 211). Clarysse (2017), σ. 74.

230. Πρβλ. μετάφρ. Burnet (2003 B, σ. 271, έγγρ. 211): “Moi qui te sers, je suis insulté. Mais je ne suis ni un fou, ni un effronté, ni une tête de linotte [*mot à mot*, «une souris»]”, όπου το *οὐκ [εἰ]μι μῶς* ισοδυναμεῖ με: “une tête de linotte”, δηλ. “απερίσκεπτος, ανεγκέφαλος”. Πρβλ. επίσης Méry (1828), σσ. 99-100.

231. Βλ. την προηγούμενη υποσημ.

232. “A lewd person”: Φιλήμ. 126 (*CAF*): *μῶς λευκός*. *LSJ*, s. v. “μῶς”.

233. *CPG* I, Διογεν. 6, 45. *CPG* II, Αποστόλ. 11, 87. Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 276. Idem (1851), σ. 538.

234. *P. Oxy.* XVI 3314 (Δ’ αι. μ. X.).

235. Γρ. 6-11: *Ἐπιδῇ / εἰς νόσον περιέπεσα ἀπὸ πτώματος ἵππου. Μέλλοντός μου γὰρ στραφῆναι εἰς ἄλλο μέρος, / οὐ δύναμαι ἀφ’ ἑμαντοῦ, εἰ μὴ ἄλλοι δύο ἄνθρωποι / ἀντιστρέψωσίν με* (leg. *ἐπειδῇ, ἀπ’ ἑμαντοῦ*).

άνθρωπο να του προσφέρει ούτε ένα ποτήρι νερό· γρ. 10-11: *καὶ μέχρις ποτηρίου / ὕδατος οὐκ ἔχω τὸν ἐπιδίδοντά μοι* (leg. *ἐπιδίδοντά*). Η παραπάνω διατύπωση *καὶ μέχρις ... μοι* θυμίζει, από την πλουτάρχεια βιογραφία του Αλεξάνδρου²³⁶, το σχόλιο του Φιλώτα προς τον διοικητή του: “*τί λέγεις;*” εἶπεν “*οὐδὲ ποτήριον ἔχεις οὐδ’ ἱμάτιον;*” όταν ο τελευταίος δήλωσε πως δεν διαθέτει *ἀργύριον* για να δοθεί σε κάποιον φίλο.

Παρόμοιο λόγο χρησιμοποιεί ο απελπισμένος συντάκτης μιας αποσπασματικής σήμερα επιστολής²³⁷: Λησμονημένος από τους δικούς του²³⁸ ‘σαν να μην έχει δικό του άνθρωπο πάνω στη γη’ (γρ. 6: *ἀνθρώπων λεγόντων μοι ἐφ’ ἐκάστης ὅτι ὥς οὐκ ἔχεις τινὰ ἄνθρωπον ἐπὶ τῆς γῆς*), δεν ρωτήθηκε ‘αν ζει ή πεθαίνει’ (γρ. 4: *μυθεῖν ὅτι ζῶ ἢ ἀποθνήσκω*).

Επίσης η Διονυσία υπενθυμίζει με έντονο ύφος στον σύζυγό της Θέωνα πως την άφησε μόνη ‘σαν τα σκυλιά’²³⁹ (γρ. 16): *Παρά πάντα δέ σοι ἐντέλλομαι ἅ ἰ μνησθῆναι, ὥς με ἐνκατὰ ἑλέλοιπας μόνην ὡς τοὺς κύνας*.

Τα επόμενα δύο παραδείγματα θα μπορούσαν να περιέχουν μακρινούς απόηχους παροιμιών.

Ο Σεμπρόνιος υπενθυμίζοντας στη μητέρα του Σατορνίλα²⁴⁰ μια χρόνια υπόθεση και αναφερόμενος σε σχετική επιστολή που έπεσε ‘σε ώτα μη ακούντων’, χρησιμοποιεί τη διατύπωση (γρ. 24): *νῦν γὰρ κωφῶ σοι ἔγραψεν*· με την τελευταία παραλλάσσεται η γνωστή παροιμία *κωφῶ ὁμιλεῖς*, που χρησιμοποιείται *ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων*²⁴¹.

Η διατύπωση *πειθανάγκην ἀνάγκασον αὐτὸν* της αποσπασματικής επιστολής του Σεμθοεμβή, με θέμα την επείγουσα προμήθεια σιτηρών και την εξασφάλιση της τάξης σε μια εορτή²⁴², ανακαλεί την αρχαία παροιμία *δόρυ καὶ κηρύκειον*: *ἦν ἔνιοι πειθανάγκην λέγουσιν*²⁴³.

236. Πλούτ., *Βίοι παράλλ.* Αλεξ. 48, 3.

237. *P. Apoll.* 70 (ca β’ μισό Ζ’ αι. μ. Χ.).

238. Γρ. 3: *παντ/ελῶς οὔτε γραμμὸν αὐτῆς οὔτε ὕμων*.

239. *P. Bad.* IV 48 (127 π. Χ. – από τον Ηρακλεοπολίτη νομό). Bagnall – Cribiore (2006), σσ. 107-108. Clarysse (2017), σ. 72 υποσημ. 36.

240. *P. Mich.* XV 751 (Β’ αι. ex. μ. Χ. – Αλεξάνδρεια).

241. *CPG* II, Αποστόλ. 10, 36. Leutsch – Schneidewin (1851), σ. 495.

242. *BGU* XVI 2657 (17-16 π. Χ. – από τον Ηρακλεοπολίτη νομό), γρ. 16.

243. *CPG* I, Ζηνόβ. 3, 26 Leutsch – Schneidewin (1839), σ. 64.

http://greek_greek.enacademic.com/128220/πειθανάγκη.

Κλείνουμε μ' ένα απάνθισμα διατυπώσεων αποφθεγματικού ή παροιμιακού ύφους:

*Τὰ δεινὰ πάσχομεν*²⁴⁴ “μας συμβαίνουν φοβερά πράγματα, υφίστάμεθα δηλ. άνομη και αυθαίρετη μεταχείριση”²⁴⁵. *Τὰ τῶν μύθων πάσχομεν* “υποφέρουμε αυτά που είναι γνωστά μόνον από τις αρχαίες ιστορίες”²⁴⁶. *Παιδιά νήπια μὴ ἐγνωκότα τὴν ἀριστερὰν μήτε σχεδὸν καὶ τὴν δεξιάν*²⁴⁷ “νήπια παιδιά που δεν γνωρίζουν το αριστερό ούτε σχεδόν το δεξιό χέρι”. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και ορισμένες λακωνικές εντολές ή προτροπές για άμεση εκτέλεση εργασιών, όπως: *ἡ ἀνάγκη κατεπείγει*²⁴⁸, *ὁ δὲ καιρὸς πάρεστι*²⁴⁹, *καιρὸς ἐστίν*²⁵⁰, *Καὶ εἴ[τι] πο- / εἷς ὥς γοργῶς πόη*

244. *P. Cair. Isid.* 73 (314; μ. X. – Καρανίδα), γρ. 3.

245. Παρόμοια παραδείγματα: Αριστοφ., *Αχαρν.* 678: *ἀλλὰ δεινὰ πάσχομεν*. Πλάτ., *Πολιτ.* 298: *δεινότατα ὑπ' αὐτῶν πάσχομεν*. Θεόφρ., *Χαρ.* 26, 5, 2-3: *Διὰ τοὺς συκοφάντας οὐκ οἰκητόν ἐστιν ἐν τῇ πόλει, καὶ ὥς ἐν τοῖς δικαστηρίοις δεινὰ πάσχομεν ὑπὸ τῶν δεκαζομένων*. Ιωάνν. Χρυσόστ. 59, 376, 60: *μυρία πάσχομεν δεινὰ*.

246. *Stud. Pal.* V 6 (266-268; μ. X. – Ερμούπολη), γρ. 22. Πρβλ. Πορφ., *Ὀδυσσ.* 10, 20: *ἀνέυθνα γὰρ τὰ τῶν μύθων. Οἱ δὲ εἶπον τοὺς δαίμονας οἰκεῖν ἐν Θράκῃ αὐτεξουσίους ὄντας, τῶν δὲ πνοῶν τὸν Αἴολον κρατεῖν*. Λιβάν., *Μελέτ.* 36, 1, 52: *οὐτ' εὐνότερον εὔροιτ' ἂν ἄνθρωπον οὐτ' ἀθλιώτερον, ὃς καὶ τὰ τῶν μύθων ἄτοπα τοῖς ἑαυτοῦ πάθεσιν ἐπιστάσαστο*. Kittel (1967), σ. 767 (s. v. “μῦθος” B 3).

247. *P. Cair. Masp.* I 67002 (567 μ. X. – Αφροδιτώ): *δέησις καὶ ἰκεσία* (“αἴτησις”), γρ. 12. Πρβλ. Μάξιμ. Ομολ., *Πρὸς Θαλάσσιον. Περὶ ἀπόρ.* 64: *Ποίαν ἐννοίαν ἔχει τὸ ῥήτὸν ... ἐν ᾗ κατοικοῦσι πλείους ἢ δώδεκα μυριάδες ἀνθρώπων, οἵτινες οὐκ ἔγνωσαν δεξιὰν αὐτῶν οὐδὲ ἀριστερὰν αὐτῶν ... Οὐ γὰρ εἶπε <παῖδας> ἵνα περὶ νηπίων νομίσω, ἀλλ' ἄνδρας. Ποῖος δὲ ἀνὴρ, ἔχων ἀβλαβεῖς τὰς φρένας, ἀγνοεῖ δεξιὰν αὐτοῦ ἢ ἀριστεράν;*

248. *P. Flor.* II 189 (267 μ. X. – Θεαδέλφεια), γρ. 9-11: *ἀλλ' ἐπὶ οὖν ἡ ἀ- / νὰγ'κη κατεπίγει ὥς καὶ σὺ οὐδὲ / ἀγνοεῖς* (leg. *ἐπεὶ, κατεπείγει*)· εδώ ο Ηράς υποδεικνύει στον Ηρωῖνο την άμεση μετακίνηση *κτηνῶν* και *κοφίνων*, για να αποφευχθεῖ το πάθημα της προηγούμενης χρονιάς.

249. Η διατύπωση χρησιμοποιείται από τον Ευέμπολο (*P. Cair. Zen.* III 59300 = *PSI* IV 434· 23-06-250 π. X. – Φιλαδέλφεια, γρ. 16), όταν ενημερώνει τον Ζήωνα για τις απαραίτητες εργασίες πριν από τον τρύγο.

250. Ο Σίων, εκθέτοντας στον Ισίδωρο (*P. Lips.* I 111 = Naldini, 1968, έγγρ. 57· Δ' αι. μ. X.) μια σειρά προβλημάτων και προτείνοντας να αναλάβει ο ίδιος την εκτέλεση ορισμένων γεωργικών έργων, ζητάει να του απαντήσει, γιατί ήρθε η κατάλληλη στιγμή (γρ. 14): *οἶδας γὰρ ὅτι καιρὸς ἐστίν*.

(leg. *ποιεῖς, ποίει*)²⁵¹ “Και αν κάνεις κάτι, να το κάνεις όσο γίνεται πιο γρήγορα”· η τελευταία ανακαλεί τη ΝΕ παροιμία “το γοργόν και χάριν έχει”²⁵².

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Παρόλο που η αλληλογραφία δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη φυσική παρουσία²⁵³, *μέσω* των επιστολών (*δι’ ἐπιστολῆς ἢ τοῖς γράμμασιν*)²⁵⁴ οι άνθρωποι επικοινωνούν και ανταλλάσσουν απόψεις. Οι παπυρικές επιστολές, ακολουθώντας γενικά τις αρχαίες επιστολικές οδηγίες, παρουσιάζουν παραδοσιακή εικόνα όχι μόνον ως προς τις τυποποιημένες εισαγωγικές και τελικές διατυπώσεις, το περιεχόμενο και τα συναισθήματα που εκφράζονται, αλλά και ως προς τις ρητορικές απαιτήσεις: η *φιλοφρόνησις*, η καλή διάθεση δηλ. μεταξύ συντάκτη και αναγνώστη, η *παρουσία* του απόντος αποστολέα και η *ὁμιλία*, ο διάλογος δηλ. μεταξύ των αλληλογραφούντων, συγκεντρώνουν την επιμέλεια των συντακτών²⁵⁵.

Μολονότι το ύφος των παπυρικών επιστολών διαφοροποιείται μέσα στον χρόνο, οι συντάκτες επιστολών όλων των εποχών, ανάλογα με την παιδεία και την ταυτότητά τους ή την κοινωνική θέση του παραλήπτη, μπορούσαν να εμπλουτίζουν τον επιστολικό λόγο τους με λογοτεχνικά παραθέματα, ρητορικό ύφος, αποφθέγματα ή παροιμιακή λαϊκή σοφία. Η επιλογή των παραθεμάτων και των αποφθεγμάτων καθορίζεται συχνά από το πρόσωπο του παραλήπτη· θυμίζουμε πως ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, όταν απευθύνεται σε Χριστιανούς, χρησιμοποιεί παραθέματα από τη Βίβλο, ενώ, όταν απευθύνεται σε εθνικούς, παραθέματα από τον Όμηρο²⁵⁶.

251. *O. Did.* 398 (ante ca 115-120 μ. Χ.), γρ. 4-5.

252. Πολίτης (1902), σ. 91.

253. Meecham (1923), σσ. 36, 37, 40. Koskenniemi (1956), σσ. 19-34, 35-47, 174, 175. Luiselli (2008), σ. 702. Kreinecker (2011), σσ. 157-158.

254. *PSI* XII 1261 (212-267 μ. Χ.), γρ. 12. *P. Oxy.* XVI 1861 (C’-Z’ αι.), γρ. 8. *P. Laur.* IV 192 (709 μ. Χ. – Αφροδίτης κόμη), γρ. 19, 23.

255. Calderini (1917), σσ. 9-28. Koskenniemi (1956), σσ. 19-47, 94, 115, 128-158, 202. Burnet (2003 B), σσ. 293, 295-296. Kreinecker (2011), σσ. 157-158.

256. Συκουτρής (1931), σ. 33.

Οι συντάκτες των παπυρικών επιστολών που είδαμε φροντίζουν για *τὴν εἰς ἐπιστολὰς χάριν*, καλλωπίζοντάς τες με αποφθέγματα, παροιμίες, γνωμικά, όπως συστήνουν οι επιστολικοί οδηγοί και *οἷς ὁ λόγος καταγλυκαίνεται*, κατά τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό²⁵⁷. Παράλληλα μέσω του αποφθεγματικού ή παροιμιακού λόγου υπογραμμίζεται πειστικότερα μια άποψη ή μια συμβουλή, εφιστάται ευκολότερα η προσοχή του παραλήπτη σε κάποιο θέμα, τεκμηριώνονται ή ενισχύονται τα επιχειρήματα του συντάκτη και εκφράζονται *ἐμ βραχεί*²⁵⁸ και ικανοποιητικότερα απόψεις, σκέψεις και συναισθήματα. Έτσι γνωμικοί αφορισμοί και παροιμίες γίνονται “ράβδοι στηρίγματος για την καλύτερη έκφραση και για τη σοφότερη αντιμετώπιση της ζωής”²⁵⁹ και ανταποκρίνονται στους στόχους σύνταξης των αρχαίων αποφθεγματικών συλλογών, όπως αυτοί προβάλλονται στα προοίμιά τους²⁶⁰.

Η διάνθιση και ο καλλωπισμός του επιστολικού λόγου με αποφθεγματικές και παροιμιακές εκφράσεις φανερώνει αίσθηση των λεπτών αποχρώσεων του λόγου, φρονιμάδα, σκέψη επηρεασμένη από την ελληνική ή την αιγυπτιακή σοφία²⁶¹, που την κρύβουν συχνά ως υδατόσημο, κατάκτηση της ελληνικής παιδείας και καλλιεργημένους συντάκτες²⁶².

Η ‘σοφία’ που κρύβουν πολλές παπυρικές επιστολές περιμένει υπομονετικά τον μελετητή που θα σκύψει προσεκτικά σε αυτά τα ξεχασμένα και παραμελημένα κείμενα, για να την ανασύρει και να την προβάλει. Οι δυσκολίες του εγχειρήματος συνδέονται με τη δυσχερή αναγνώριση του συγκαλυμμένου λόγου που “έχει αλεστεί στη γλωσ-

257. *Ἐπιστ.* 51, 3.

258. Πρβλ. *P. Hib.* I 1 (Γ' αι. π. X. – El-Hibeh), γρ. 11. Pordomingo (2013), σσ. 119-120 (πάπ. 11).

259. Λουκάτος (1978), σ. 122.

260. Βλ. π. χ. *P. Hib.* I 1 (Γ' αι. π. X. – El-Hibeh), γρ. 6-9: *ἐν δὲ καὶ γινῶμαι σοφαὶ τεῖδ', αἷσιν αἱ[ῖ] πίθοιτό τις / δεξιώτερός τε κ' εἴη βελτίων τ' ἐς π[ά]ν[τα] ἀνήρ. / κοῦτι πολλὰ δεῖ λέγ[ε]ιν, ἀλλ' ἐν μόνον [τ]ούτων ἔπος / ποττὸ πρᾶγμα ποτιφέροντα τῶνδ' ἀε[ῖ] τὸ συμφέρον.* Pordomingo (2013), σσ. 119-120 (11).

261. Βλ. Lazaridis (2007), σσ. 238-244.

262. Bagnall (2001), σσ. 133-153. Χουλιαρά-Ράιου (2001), σσ. 161, 170, 172. Fournet (2012 A), σσ. 139, 144.

σική μυλόπετρα” και με το πλήθος των επιστολών, που, αν και κακογραμμένες και περιθωριοποιημένες, διαθέτουν αρετές που μπορεί να μην τις υψώνουν στο επίπεδο της λογοτεχνίας, έχουν όμως τη δική τους αξία. Για να θυμηθούμε τον Derrida, η επιστολή δεν είναι ένα λογοτεχνικό είδος, αλλά είναι όλα τα είδη, η ίδια η λογοτεχνία²⁶³.

Οι επιστολές της επισκόπησής μας χρονολογικά κυμαίνονται από τον Γ΄ προχριστιανικό έως τον Σ΄-Ζ΄ μεταχριστιανικό αιώνα με την πλειονότητά τους να εκτείνεται από τον Β΄ έως τον Σ΄ μεταχριστιανικό αι., εποχή από την οποία προέρχονται και οι περισσότερες επιστολές με φιλολογικές απηχήσεις. Πρόκειται για την εποχή εισβολής της ρητορικής και εμφάνισης πολλών ρητορικών εγχειριδίων. Το φιλολογικό και ρητορικό ύφος ορισμένων επιστολών οφείλεται στην επιρροή του λογοτεχνικού ύφους και της Β΄ Σοφιστικής που φαίνεται πως επηρεάζει τη σύνταξη πολλών καθημερινών εγγράφων. Η γλώσσα διανθίζεται με ποιητικούς τύπους και επηρεάζεται από τον αττικισμό· ως επίδραση του τελευταίου θεωρείται η περίπτωση του τύπου *ἐθέλω* που, ενώ στην ελληνιστική κοινή αντικαθίσταται από το *θέλω*, στη ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο επανεμφανίζεται ιδιαίτερα σε δικαιοπρακτικού χαρακτήρα έγγραφα και σε ευάριθμες επιστολές με λογοτεχνικές αξιώσεις²⁶⁴.

Το ύφος των παπυρικών επιστολών διαφοροποιείται μέσα στον χρόνο, η φιλολογική επιρροή πάνω τους εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με την εποχή και η επιλογή του λεξιλογίου ή των διατυπώσεων επηρεάζεται από την κοινωνική κατάσταση των αλληλογραφούντων. Το τυπικό ύφος (*ξηρόν* και *ἀκόσμητον*), που κατά την πτολεμαϊκή εποχή χαρακτηρίζει τις παπυρικές επιστολές ιδιωτικού, επαγγελματικού και δημόσιου χαρακτήρα, κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια υποχωρεί προς όφελος της *χάριτος*. Επιστολές της τελευταίας περιόδου περιέχουν στερεότυπες διατυπώσεις, πολύπλοκες εκφράσεις που απουσίαζαν από τον καθημερινό λόγο, φιλολογικές και βιβλικές αναφορές ή απηχήσεις. Κατά τον Γ΄ και ιδιαίτερα τον Δ΄ αι., έγγραφα με δυνατότητα προσωπικής έκφρασης (όπως επιστολές, αιτήσεις, πράξεις διαζυγίου, διαθήκες) διακρίνονται για ρητο-

263. Derrida (1980), σ. 54. Gibson – Morrison (2007), σ. 3 και υποσημ. 8.

264. Clarysse (2008), σσ. 144-148. Luiselli (2010), σσ. 71-96. Fournet (2013), σσ. 135, 145, 146, 160 .

ρικές αρετές και λογοτεχνική τάση²⁶⁵. Η αλλαγή που γνωρίζει η παπυρική επιστολή στο κατώφλι της όψιμης αρχαιότητας δεν εκδηλώνεται μόνον με τη σμιλευμένη και λογοτεχνική γλώσσα, αλλά και με τη γραφή που επηρεάζεται από τη γραφή των φιλολογικών κειμένων. Έτσι παράλληλα με τον λόγο και η γραφή, ως ένα βαθμό – με την υιοθέτηση φιλολογικών παλαιογραφικών συνηθειών, διαπίστωση που φανερώνει εξοικείωση με τα βιβλία –, περιορίζει την απόσταση επιστολών και λογοτεχνικών κειμένων²⁶⁶.

Είναι θεμιτό να υποθέσουμε πως οι επιστολικοί συντάκτες μας πρέπει να ήταν εξοικειωμένοι με τον αποφθεγματικό λόγο ή να τον αντλούσαν από τις ‘γνωμικές’ ανθολογίες που εμφανίζονται ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια²⁶⁷. Άλλωστε η εκμάθηση ρητών και αποφθεγμάτων (*γνωμῶν* ή *sententiae*), που συστήνεται από τον Αισχίνη, τον Κικέρωνα, τον Κοϊντιλιανό και άλλους αρχαίους συγγραφείς, αποτελούσε μέρος του εκπαιδευτικού συστήματος της ελληνορωμαϊκής και βυζαντινής Αιγύπτου, όπως μαρτυρούν παπυρικές μαθητικές ασκήσεις με παρόμοιο περιεχόμενο²⁶⁸.

Στις επιστολές της επισκόπησής μας ο αποφθεγματικός και παροιμιακός λόγος ενσωματώνεται συνήθως καλά ζυμωμένος με τον επιστολικό λόγο ή επισημαίνεται με τη βοήθεια μορίων ή συνδέσμων: *γάρ*²⁶⁹, *καὶ γὰρ*²⁷⁰, *ὥς ... ἀλλὰ*²⁷¹, *οὖν*²⁷², *δέ*²⁷³, *ἐπεὶ καὶ*²⁷⁴, *ἐπεὶ οὖν*²⁷⁵,

265. Bagnall – Cribiore (2006), σσ. 15, 16. Kotsifou (2012), 53-54, 61, 62, 69. Fournet (2013), σσ. 138-144, 160.

266. Fournet (2009), σσ. 31, 32, 35, 37, 63. Idem (2013), σσ. 148-158.

267. Για παπυρικές ‘γνωμικές’ ανθολογίες βλ. Pordomingo (2013), σσ. 109-153 (πρβλ. επίσης τη βιβλιοκρισία του προηγούμενου βιβλίου: Esposito, 2015, σ. 488). Για ‘γνωμολογικά’ παπυρικά σπαράγματα, βλ. επίσης Ioannidou (1996), σσ. 98, 213 (πάπ. υπ’ αριθμ. 69, 175).

268. Cribiore (1996), σσ. 44-46. Pordomingo (2013), σσ. 109, 117-118.

269. Με πολύ συχνή χρήση· βλ., π. χ., *P. Oxy.* XXXIV 2728 (ca 312-318 μ. X.)· και παραπάνω, *passim*.

270. *P. Münch.* III 127 (Δ’ αι. μ. X.), γρ. 23.

271. *P. Oxy.* XLII 3069 (Γ’-Δ’ αι. μ. X.).

272. *PSI* XII 1261 (212-267 μ. X.).

273. *P. Yale* I 42 (= *SB* VI 9259 = *C. Ptol. Sklav.* II 253· 01-01-187 π. X – Αλεξάνδρεια).

274. *P. Herm.* 6 (ca 317-327 μ. X. – Ερμούπολη).

275. *P. Flor.* II 189 (267 μ. X. – Θεαδέλφεια), γρ. 9.

ὥσπερ νῦν²⁷⁶, ὅτι²⁷⁷. Σπανιότερα ἐγκιβωτίζονται με τῇ χρήσῃ στερεότυπων ἐκφράσεων, ὅπως νομίζω ὅτι εἰ μὴ ἡ χεὶρ τοῦ θεοῦ βοηθήσῃ, τὸ τῆς παροιμίας εἰς ἐμὲ ἔχετε πληρῶσαι²⁷⁸. παροιμία ἐστὶ ὑπὸ σε.. λεγομένη²⁷⁹. κατὰ γὰρ τὸν ἀρχαῖον λόγον²⁸⁰. κατὰ τὸ εἰρημένον τῶι παλαιῶι ὥς²⁸¹. ἕως τὸ δὴ λεγόμενον²⁸². ἀνθρώπων λεγόντων ... ὅτι ὥς²⁸³. μαθέτω ὅτι²⁸⁴ – μάθε ὅτι²⁸⁵ – μαθεῖν ὅτι²⁸⁶. ἔφη ἡμῖν ὅτι²⁸⁷. τοῦτο δὲ γίνωσκε ὅτι²⁸⁸. ἡγοῦμαι γὰρ ὅτι²⁸⁹. διαφέρων ἡγούμεθα εἶναι ἔργον²⁹⁰. οὐ γὰρ ἀγνοεῖς ὅτι²⁹¹ – οὐκ ἀγνοεῖτε ὅτι²⁹². οἶδα (ἢ οἶδας) γὰρ ὅτι²⁹³. ἀπόβλεπον²⁹⁴. ὥς εἰδῶς²⁹⁵. ὥς ἔσσι (leg. ἔστι) εἶπεῖν²⁹⁶. ὥς ... ἐρεῖς²⁹⁷. σπουδάσω γάρ²⁹⁸. ὄφελον²⁹⁹. οὐκ ὀφείλεις³⁰⁰.

276. *P. Ammon* I 3 (= *P. Congr.* XV 22· 348 μ. X. – Αλεξάνδρεια).

277. *P. Oxy.* XVI 1874 (= *Sel. Pap.* I 168 = Chara, 1998, ἔγγρ. 12· C' - Z' αι.).

278. *P. Ross. Georg.* III 12 (ante 566 μ. X.).

279. *O. Did.* 451 (176-210 μ. X. – ἀπὸ τοὺς Διδύμους· Ανατολική Όαση).

280. *Stud. Pal.* XX 61 (= *C. P. Herm.* 125 II = *Chrest. Wilck.* 40· 253-268 μ. X.).

281. *P. Cair. Masp.* III 67295 III, γρ. 20-35 (C' αι. – Αφροδιτώ Ανταιοπολίτη νομού), γρ. 27-28.

282. *P. Mich. Zen.* 77 (= *C. Ptol. Sklav.* II 163· 258-248 π. X. – Αλεξάνδρεια;).

283. *P. Apoll.* 70 (ca β' μισό Z' αι. μ. X.).

284. *P. Oxy.* LV 3813 (Γ' - Δ' αι. μ. X.).

285. *P. Ammon* I 3 (= *P. Congr.* XV 22· 348 μ. X. – Αλεξάνδρεια).

286. *P. Apoll.* 70 (ca β' μισό Z' αι. μ. X.).

287. *O. Did.* 436 (ante ca 110-135 μ. X.).

288. *SB* XXVIII 17109 (B' αι. μ. X. – Μαξιμιανό).

289. *P. Oxy.* XXXVIII 2860 (B'; αι. μ. X. – ἀπὸ τὴν Οἰζύρυγχο).

290. *P. Ryl.* IV 624 (Δ' αι. in. μ. X. – Ερμούπολη).

291. *P. Cair. Zen.* III 59367 (= *SB* III 6768· 241 π. X. – Φιλαδέλφεια).

292. *SB* XX 14954 (μέσα του Δ' αι. μ. X.).

293. *P. Oxy.* LV 3813 (Γ' - Δ' αι. μ. X.). *P. Lips.* I 111 (= Naldini, 1968, ἔγγρ. 57· Δ' αι. μ. X.)

294. *P. Princ.* II 102 (= Naldini, 1998, ἔγγρ. 34 = Chara, 1998, ἔγγρ. 10· Δ' αι. μ. X.).

295. *BGU* II 380 (Γ' αι. μ. X. – ἀπὸ τὸν Αρσινοῖτη νομό).

296. *P. Oxy.* LV 3813 (Γ' - Δ' αι. μ. X.).

297. *P. Turner* 43 (Γ' αι. μ. X.).

298. *SB* VI 9616 (550-558 μ. X. – Αντινοοῦπολη).

299. *P. Ross. Georg.* III 12 (ante 566 μ. X.).

300. *P. Oxy.* XXXVI 2783 (Γ' αι. μ. X.).

Στην εισαγωγή των αποφθεγμάτων και παροιμιών εφαρμόζονται οι συνηθισμένες τεχνικές εισαγωγής αρχαίων ή βιβλικών παραθεμάτων, ο εγκιβωτισμός τους δηλ. ή η ενσωμάτωσή τους με τη βοήθεια διατυπώσεων, όπως κατ' *Ὅμηρον* (= καθ' *Ὅμηρον*)³⁰¹, καθὼς γέγραπται ἐν τῇ γραφῇ· γέγραπται γὰρ ἐν μιᾷ βίβλῳ· μεμνημένοι τοῦ μακαρίου ἀποστό[λ]ου λέγοντος· καὶ ὁ προφήτης βοᾷ· ταύ[τα]ις ταῖς φωναῖς / ἐχρήσατο [ὁ] ἄγγελος τοῦ θεο[υ] / ὁ ῥυσάμεν[ός] με [ἐ]κ πάντων / τῶν κακῶν μου· κηρύττει ὁ τρισμακάριος ἀπόστολος· καὶ μνημόνευσον τῆς ὑποσχέσε- / [ως τοῦ] μακαρ[ίου] Παύλου καθὼς· ἔφθασεν ἐπὶ σὲ ὁ / θεϊότατος καὶ παρακλητικὸς λόγος· φησὶν· ὥς ἴστε· ὥς ἔπος εἶπεῖν³⁰².

Ορισμένες 'γνωμικές' εκφράσεις κατάγονται από την αρχαία ελληνική και χριστιανική γραμματεία, σπάνια τη λατινική (Βίβλος, Ὅμηρος, Πίνδαρος, Αισχύλος, Σοφοκλής Ευριπίδης, Πλάτωνας, Πλούταρχος, Αἴλιος Αριστείδης, Λουκιανός, Φιλόστρατος, Πλάυτος, Σχόλια στον Πίνδαρο, Ωριγένης κ. ά.), άλλες έχουν δεχτεί αιγυπτιακή επιρροή, και μέρος τους επιβιώνει ως τις μέρες μας.

Από τη σύγκριση των παπυρικών εκφράσεων με γνώμες ή παροιμίες γνωστών συλλογών, όπως είναι η *Σοφία Σολομώντος* και άλλα παλαιοδιαθητικά κείμενα³⁰³, το *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, οι Μενάνδρου *Γνῶμαι μονόστιχοι*, Ψ.-Φωκυλίδη *Γνῶμαι, Μοσχίωνος ὑποθήκαι*, το *Gnomologium Vaticanum*, οι γνώμες Κλειτάρχου, Σέξτου, Φιλοσόφων, και η Πλανούδεια συλλογή³⁰⁴, τις αποσπασματικές παπυρικές 'γνωμικές' ανθολογίες³⁰⁵ διαπιστώνουμε ότι ευάριθμες παπυρικές διατυπώσεις ταυτίζονται με γνωστές ελληνικές παροιμίες, ενώ πολλές συγγενεύουν ως προς την έννοια και τη θεματική με ορισμένα από αυτά 'τα μνημεία λόγου', αλλά έχουν διαφορετική διατύπωση, ύφος ή ορολογία. Ανάλογες διαφορές που δια-

301. *P. Cair. Masp.* III 67295 III (C' αι. – Αφροδιτώ Ανταιοπολίτη νομού), γρ. 3. Fournet (2012 B), σσ. 143 υποσημ. 75, 144 και υποσημ. 78.

302. Βλ. Χουλιάρá-Ράιου (2017-2019), σσ. 1022-1023 et passim.

303. Βέλλας (1966).

304. Βλ. παραπάνω, passim. Για τη συνοπτική παρουσίαση παροιμιακών συλλογών από την κλασική αρχαιότητα και μετά, βλ. Pordomingo (2013), σσ. 111-113. Karagiorgos (2015), σσ. xix-xxiii.

305. Pordomingo (2013), σσ. 109-153.

πιστώνονται στα γνωμικά των παπυρικών μαθητικών ασκήσεων σε σχέση με τον σωζόμενο αρχαίο παροιμιακό λόγο αποδίδονται στους διδασκάλους που προσάρμοζαν ή τροποποιούσαν τα παραδοσιακά ρητά ανάλογα με το θέμα που ήθελαν να αναπτύξουν³⁰⁶.

Ο ασυνήθιστος ‘γνωμικός’ παπυρικός λόγος, όπως *ληστής, άθήρα, κωθωνίζεσθαι, διὰ δέκα μῆλα, νουμμία, κερβικάριον, αντίχειρ, ὡς ὅπου οἱ κόρακες ἀπέρχονται, αὐθέντης* πρέπει να εμπνέεται από το αιγυπτιακό φυσικο-κοινωνικό περιβάλλον και τις συνήθειες, εικόνες, παρομοιώσεις ή μεταφορές που συνδέονται με τη χώρα του Νείλου. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η συγκριτική μελέτη του αρχαίου αιγυπτιακού και ελληνικού γνωμικού λόγου, με βάση παροιμιακές συλλογές που κυκλοφόρησαν παράλληλα στην Αίγυπτο και την Ελλάδα στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια: διαπιστώνονται αλληλεπιδράσεις των δύο χωρών στην οργάνωση αποφθεγματικών συλλογών, αλλά όχι στη θεματική, τη μορφή και το ύφος των *γνωμῶν* που πρέπει να ακολούθησαν παράλληλους δρόμους³⁰⁷.

Στη θεματική της έκθεσής μας εγγράφονται πτυχές των ανθρώπινων σχέσεων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως φιλία, αγάπη, αγνωμοσύνη, γλυκός χαρακτήρας, σεβασμός, μέθη, σιωπή, ραθυμία, αντιμετώπιση δυστυχίας, κατάχρηση εμπιστοσύνης, σφάλματα, θεϊκή παρέμβαση, τύχη, εξουσία, δίκαιο, αδικία, απουσία, λήθη, αξιολόγηση υποθέσεων, απερισκεψία, θάνατος κ. ά. Πρόκειται δηλ. για τη γνωστή θεματική του αιγυπτιακού και ελληνικού παροιμιακού λόγου που στηρίζεται στην κοινή λογική και τις ανθρώπινες ανησυχίες, στον κοινό δηλ. παρονομαστή αρχαίων και σύγχρονων παροιμιών που είναι τα αιώνια ζητήματα του ανθρώπου, οι γενικές δηλ. θεωρήσεις περί ζωής, θανάτου και ανθρώπινης συμπεριφοράς³⁰⁸.

306. Cribiore (1996), σ. 45.

307. Lazaridis (2007), σσ. 215-217, 242, 243. Για την επίδραση της ιδιοσυγκασίας και του φυσικού περιβάλλοντος των λαών στη διαμόρφωση του παροιμιακού λόγου τους, βλ. Méry (1828), σσ. 31-41.

308. Taylor (1931), σσ. 62, 64-65. Lazaridis (2007), σ. 240.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abel, E. (1891), *Scholia recentia in Pindari epinicia*, I, Berlin.
- Austin, R. G. (1977), *Βεργιλίου Αινειάδος βιβλίο VI Σχόλια* (Μετάφρ. Επιμ.: Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη 2005).
- Bagnall, R. S. (1993), *Egypt in Late Antiquity*, Princeton – New Jersey.
- (2001), «Les lettres privées de femmes: un choix de langue en Égypte byzantine», *Bulletin de la classe des lettres de l'Académie royale de Belgique 6e série*, 12, σσ. 133-153.
- Bagnall, R. – Cribiore, R. (– Ahtaridis, E.) (2006), *Women's letters from ancient Egypt. 300 BC – AD 800*, Michigan (ανατ. 2009).
- Βέλλας, Β. Μ. (1966), *Απάνθισμα ρητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πρὸς χρῆσιν ἐν τῷ Θ. Κηρύγματι*, Β' έκδοσις επηυξημένη, Αθήνα.
- Bentein, K. (2015), "Particle-usage in Documentary Papyri (I–IV A. D.): An Integrated Sociolinguistically-informed Approach", *GRBS* 55, σσ. 721-753.
- Bieler, L. (1936), "Die Namen des Sprichworts in den klassischen Sprachen", *RhM NF*, 85, σσ. 240-253.
- Blumell, L. H. (2012), *Lettered Christians. Christians, Letters, and Late Antique Oxyrhynchus*, Leiden – Boston.
- Burnet, R. (2003 A), "Le genre épistolaire dans l'antiquité", *FEC* 5 (en ligne). Paris VIII <<http://regis.burnet.free.fr>>
- (2003 B), *L'Égypte ancienne à travers les papyrus. Vie quotidienne*, Paris.
- Calderini, A. (1917), "Pensiero e Sentimento nelle Lettere private greche dei papiri", *Studi della Scuola Papirologica* II, Milano (ανατ. 1973), σσ. 9-28.
- Cazzaniga, I. (1970), "Un'osservazione al testo della lettera di Capitolino a Sarapammone (P. Oxy. 2728, sec. III-IV d.C.)", *Studi in onore di Vittorio De Marco* (= *Acme* 23, 1970, fasc. 1-2), σσ. 67-70 (69).
- Chapa, J. (1998), *Letters of condolence in Greek papyri* (Pap. Flor. XXIX) Firenze.
- Χουλιάρ-Ράιου, Ε. (2001), "Στο περιθώριο των μεγάλων συγγραφέων: Παιδείας άρωμα από τους ελληνικούς παύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου", in *Η πνευματική ζωή στο ρωμαϊκό κόσμο από το 14 ως το 212 μ. Χ. ΣΤ' Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών, Ιωάννινα 11-13 Απριλίου 1997. Πρακτικά*, Ιωάννινα, σσ. 161-193.
- (2012), «Λογοτεχνικοί πάπυροι σε αρχεία παπυρικών εγγράφων:

- Η περίπτωση δύο επιγραμμάτων” (*P. Cairo Zen. IV 59532*) και ο προορισμός τους», *Δωδώνη: Φιλολογία* 38-39, σσ. 246-278.
- (2017-2019), “Φιλολογική οπτική των παπυρικών επιστολών. Παραδείγματα με βιβλικές απηχήσεις”, *ΒΕΛΛΑ, Επιστημονική Επετηρίδα της ΑΕΑΒ*, Τόμ. Η΄ τεύχ. Β΄, Βελλά Ιωαννίνων, σσ. 989-1034.
- Clarysse, W. (2008), “The Democratisation of Atticism. Θέλω and ἐθέλω in papyri and Inscriptions”, *ZPE* 167, σσ. 144-148.
- (2017), “Emotions in Greek Private Papyrus Letters”, *AncSoc* 47, σσ. 63-86.
- Clarysse, W. – Vandorpe, K. (1995), *Zénon, un homme d'affaires grec à l'ombre des pyramides* (traduit du néerlandais par W. Claryse et S. Héral), Louvain.
- Cribiore, R. (1996), *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*, ASP 36, Atlanta, Georgia.
- (2001), *Gymnastics of the mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton – New Jersey (ανατ. 2005).
- Deissmann, A. (⁴1923), *Light from the Ancient East. The New Testament Illustrated by recently Discovered Texts of the Graeco-Roman World*. Translated by L. R. M. Strachan, New York – London 1927· τίτλ. πρωτοτ. *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen.
- Derrida, J. (1980), *La carte postale de Socrate à Freud et au-delà*, Paris.
- Duroisin, P. – Gehu, A. (1999), *Ad Lumina Preparation*, Bruxelles.
- Ernout, A. – Meillet, A. (– André, J.) (⁴2001), *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des mots*, Paris.
- Evans, T. V. – Obbink, D. D. (εκδ.) (2010), *The Language of the Papyri*, Oxford University Press, Oxford.
- Exler, F. X. J. (1923), *The Form of the Ancient Greek Letter. A Study in Greek Epistolography*, Washington (D. C.).
- Festugière, A.-J. (– Roudet, N. et alii) (2014), *La Révélation d'Hermès Trismégiste*. Édition revue et augmentée (Les Belles Lettres), Paris.
- Foufopoulos, J. – Litinas, N. (2005), “Crows and Ravens in the Mediterranean (the Nile Valley, Greece and Italy) as Presented in the Ancient and Modern Proverbial Literature”, *BASP* 42, σσ. 7-39.
- Fournet, J.-L. (1994), “L'influence des usages littéraires sur l'écriture des documents: Perspectives”, in Proc. of the 20th Intern. Congr. of Papyrology, Copenhagen, σσ. 418-422.
- (2003), “Langues, écriture et culture dans les *praesidia*”, in H. Cu-

- vigny (éd. avec une contribution de J.-P. Adam et la collaboration de N. Martin – O. Quintanel – K. Zaza) – J.-P. Brun – A. Bülow-Jacobsen – D. Cardon – J.-L. Fournet et alii, *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert Oriental d'Égypte. Praesidia du désert de Bérénice*, IFAO 48/2, σσ. 427-500.
- (2004), “Entre document et littérature: La pétition dans l’antiquité tardive”, in D. Feissel – J. Gascou, *La pétition à Byzance. XXe Congrès International des Études Byzantines 19-25 Août 2001* (Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 14), Paris, σσ. 61-74.
- (2009), “Esquisse d’une anatomie de la lettre antique tardive d’après les papyrus”, in R. Delmaire – J. Desmulliez – P.-L. Gatier, *Correspondances. Documents pour l’histoire de l’Antiquité tardive. Actes du colloque international, université Charles-de-Gaulle-Lille 3, 20-22 novembre 2003*. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux (Collection de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée 40. Série littéraire et philosophique, 13), Paris, σσ. 23-66.
- (2012 A), “Femmes et culture dans l’Égypte byzantine (IVe-VIIe s.)”, in B. Caseau (éd.), *Les Réseaux familiaux Antiquité tardive et moyen âge in memoriam A. Laiou et É. Patlagean*. Ouvrage publié avec le concours de l’université Paris-Sorbonne, ACHCByz, σσ. 135-146.
- (2012 B), “Homère et les papyrus non littéraires: Le poète dans le contexte de ses lecteurs”, in G. Bastianini – A. Casanova (επιμ.), *I papiri omerici. Atti del Convegno Internazionale di studi Firenze, 9-10 Giugno 2011* (Studi e Testi di Papirologia N.S. 14), Firenze, σσ. 125-157.
- (2013), “Culture grecque et document dans l’Égypte de l’Antiquité tardive”, *JJP 43: Papyrology AD 2013. 27th International Congress of Papyrology. Keynote Papers*, σσ. 135-162.
- (2016), “Ces lambeaux, gardiens de la mémoire des hommes. Papyrus et culture de l’Antiquité tardive”. Leçon inaugurale prononcée le jeudi 07-01-2016, σσ. 1-44. <http://books.openedition.org/cdf/4803>
- Fox, P. (1986), *Treasures of the Library. Trinity College Dublin*, Dublin.
- Gibson, R. K. – Morrison, A. D. (2007), “Introduction: What is a Letter? ”, in R. Morello – A. D. Morrison (εκδ.) (2007), *Ancient Letters Classical and Late Antique Epistolography*, Oxford, σσ. 1-16.

- Gignac, F. T. (1970), "The Language of the Non-Literary Greek Papyri", in *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology*, Toronto, σσ. 139-152.
- Γλυκάς, Μ. (1729), *Βίβλος Χρονική*, Venetiis http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Michael%20Glyca_PG%20158/Annales.pdf
- Gundel, W. (1936), *Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos. Funde und Forschungen auf dem Gebiete der antiken Astronomie und Astrologie*, München.
- Haensch, R. (2007), " 'Dans tout le prétoire ...' . Le personnel du préfet d'Égypte sous le Haut-Empire", *Cahiers du Centre G. Glotz* 18, σσ. 93-100.
- Hanson, S. E. – Sijpesteijn, P. J. (1994), "Three Papyri from the Princeton University Collection", *ZPE* 103, σσ. 41-51.
- Herter, H. (1960), "Die sociologie der antiken Prostitution im Lichte des heidnischen und christlichen Schrifttums" *JhAC* 3, σσ. 70-111.
- Horsley, G. H. R. (1989), *Η ελληνική της Καινής Διαθήκης. Γλωσσολογικές μελέτες με τη συμβολή επιγραφών και παπύρων* (Μετάφρ. – επιμέλ. Κ. Παπαδημητρίου. Εποπτεία: Σ. Ν. Σάκκος), Θεσσαλονίκη 2003 (τίτλος πρωτοτύπου: *New Documents illustrating early Christianity 5: Linguistic Essays*).
- Hutchinson, G. O. (2007), "Down among the Documents: Criticism and Papyrus Letters", in R. Morello – A. D. Morrison (εκδ.), Oxford, σσ. 17-36.
- Ioannidou, G. (1996), *Catalogue of Greek and Latin Literary Papyri in Berlin (P. Berol. inv. 21101-21299, 21911)* (BKT IX), Mainz am Rhein.
- Jaekel, S. (1964), *Menandri Sententiae. Comparatio Menandri et Philistionis*, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri.
- Jones, B. C. (2/25/2015), "A flighty linen-Weaver (P. Turner 43)". <https://www.bricecjones.com/blog/a-flighty-linen-weaver-pturner-43>.
- Kalitsunakis, I. E. (1909), "Mittel- und neugriechische Erklärungen bei Eustathius", *Mitteilungen des Seminars f. Orient. Spr. Jahrg. XII, 2. Abt.: West-asiat. Studien*, σσ. 170-193.
- Καψωμένος, Σ. Γ. (1985), *Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά ως τα νεώτερα χρόνια. Η ελληνιστική γλώσσα στην Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη.
- Karagiorgos, P. (2015), *Greek and English Proverbs*, Cambridge.
- Kennedy, G. A. (1983), *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton.

- Κεσόπουλος, Α. – Τότσκας, Φ. (1989), *Παροιμίες των Βαλκανικών Λαών με ερμηνεία και ανάπτυξη, με παραπομπή σε όμοιες, με αλφαβητική σειρά, με θεματικό ευρετήριο*, Θεσσαλονίκη.
- Kittel, G. (1967), *Theological Dictionary of the New Testament* vol. IV: A-N (translated by G. W. Bromiley), Michigan (ανατύπ. 1995).
- Klauck, H.-J. (2006), *Ancient Letters and the New Testament: A Guide to Context and Exegesis* (μετάφρ. από τα γερμ. D. P. Bailey· τίτλ. πρωτοτ. *Die Antike Briefliteratur und das Neue Testament: Ein Lehr- und Arbeitsbuch*, 1998), Paderborn – Waco, Texas.
- Koskeniemi, H. (1956), *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Chr.* (Suomalainen Tiedakatemia Toimituksia = *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Ser. B, 102, 2.), Helsinki.
- Kotsifou C. (2012), “Emotions and Papyri. Insights into the Theatre of Human Experience in Antiquity”, in A. Chaniotis (ed.), *Unveiling Emotions. Sources and Materials for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, σσ. 39-90.
- (2009-2013), “Survey of papyrological sources for the study of emotions in Egypt (c. 300 BCE-800 CE)”, in A. Chaniotis (pr. investigator), *The Social and Cultural Construction of Emotions: The Greek Paradigm Project funded with an Advanced Investigator Grant by the European Research Council, 2009-2013*, σσ. 1-70.
- Kovelman, A. B. (1991), “‘From Logos to Myth’: Egyptian Petition of the 5th-7th Centuries”, *BASP* 28, 135-152.
- Kreinecker, C. M. (2011), 2. *Thessaloniker. Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament*. Band 3, Göttingen.
- Kremendahl, D. (2000), *Die Botschaft der Form: zum Verhältnis von antiker Epistolographie und Rhetorik im Galaterbrief*, *Novum Testamentum et Orbis antiquus* 46, Freiburg Schweiz – Göttingen.
- Κριαρά, Ε. (1971), *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής και δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, τόμ. Β’, Θεσσαλονίκη.
- Lampe, G. W. H. (1961), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford.
- Lazaridis, N. (2007), *Wisdom in Loose Form. The Language of Egyptian and Greek proverbs in collections of the Hellenistic and Roman periods*, *Mnemosyne Supplementum* 287, Leiden – Boston.
- Leutsch, E. L. a – Schneidewin, F. G. (1839), *Corpus Paroemiographorum Graecorum I: Zenobius, Diogenianus, Plutarchus, Gregorius Cyprius cum appendice proverbiorum*, Göttingen (ανατ. Hildesheim 1965).

- (1851), *Corpus Papyrographorum Graecorum II: Diogenianus, Gregorius Cyprius, Macarius, Aesopus, Apostolius et Arsenius, Mantissa proverbiorum*, Göttingen (ανατ. Hildesheim 1965).
- Lewis, N. (1983), *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine* (μετάφρ. από τα Αγγλικά: P. Chuvin· τίτλ. πρωτοτ. *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford), Paris – Mayenne 1988.
- Lidell, H. G. – R. Scott, R. – Jones, H. S. (⁹1940), *A Greek English Lexicon, with a Supplement*. London (ανατ. 1994· συντομ. *LSJ, LSJ Suppl.*)
- Litinas, N. (2004), “The Lack of Linen-Weavers”, *BASP* 41, σσ. 115-118.
- Λιτίνας, Ν. (2011), “ἀποσταλῆναι τὸ μέλι οὗ γλυκίων ὑπάρχεις – Η γλυκιά γεύση στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο”, *Γεύση* 115, σσ. 015-017. <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/115-3.pdf>
- Λουκάτος, Δ. Σ. (1978), *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Luiselli, R. (1999), *A Study of high level Greek in the non-literary Papyri from Roman and Byzantine Egypt*, University College London.
- (2008), “Greek Letters on papyrus. First to Eighth Centuries: A Survey”, in E. Mira Grob – A. Kaplony (ed.), *Documentary Letters from the Middle East: the Evidence in Greek, Coptic, South Arabian, Pehlevi and Arabic (1st-15th c CE)*, AS/EA (Asiatische Studien / Etudes Asiatiques) LXII.3, Berlin – Oxford, σσ. 677-737.
- (2010), “Authorial Revision of Linguistic Style in Greek Papyrus Letters and Petitions (AD i-iv)”, in T. V. Evans – D. D. Obbink (εκδ.) (2010), *The Language of the Papyri*, Oxford, σσ. 71-96.
- Maloux, M. (1990), *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*, Paris.
- Maresch, C. (2001), *Urkunden des Politeuma der Juden von Herakleopolis (144/3-133/2 v. Chr.) (P. Polit.Iud.): Papyri aus den Sammlungen von Heidelberg*, Köln – München – Wien.
- Matthews, J. F. (2006), *The journey of Theophanes: Travel, Business, and Daily Life in the Roman East*, Yale University.
- Μαυρουδής, Α. Δ. (2013), *Τα ιοβόλα ζώα και τα δηλητήρια φάρμακα στην αρχαία ελληνική ιατρική. Καταγραφή της σχετικής γραμματείας και μελέτη των ομόθεμων έργων του Φιλούμενου και του Ανωνύμου [Αίλιος Προμώτος;]*, Αθήνα.
- McCown, C. C., *Διαθήκη Σολομώντος. The Testament of Solomon*, Leipzig 1922.
- McGinn, T. A. J. (1998), *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*, Oxford.

- (2004), *The Economy of Prostitution in the Roman World. A History of social History and the Brothel*, Michigan (ανατ. 2007).
- Meecham, H. G. (1923), *Light from Ancient Letters. Private Correspondence in the Non-Literary Papyri of Oxyrhynchus of the First Four Centuries, and its Bearing on New Testament Language and Thought*, London – New York.
- Méry, M. C. De (1828), *Histoire des proverbes, adages, sentences, apophthegmes dérivés des mœurs, des usages, de l'esprit et de la morale des peuples anciens et modernes; accompagnée de remarques critiques, d'anecdotes et suivie d'une notice biographique sur les poètes, les moralistes et les philosophes les plus célèbres cités dans cet ouvrage, et d'une table des matières*, I, Paris.
- Metzger, H. (1974), *Nachrichten aus dem Wüstensand: Eine Sammlung von Papyruszeugnissen*, Zurich.
- Monson, A. (2012), *From the Ptolemies to the Romans: Political and Economic Change in Egypt*, Cambridge.
- Montanari, F. (2013), *Σύγχρονο Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* (επιμ. ελλην. έκδ.: Α. Ρεγκάκος· φιολολ. επιμ.: Α. Μαυρουδής), Αθήνα.
- Montserrat, D. (1996), *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, London – New York.
- Moscadi, A. (1970), “Le Lettere dell’Archivio di Teofane. 11. Besodoro a Teofane”, *Aegyptus* 50, σσ. 138-146.
- (1973), “Ancora su PHerm. Rees 6”, *Aegyptus* 53, σ. 159.
- Μουλακάκης, Ν. (1994), *Αρχαίες ελληνικές παροιμίες*, Αθήνα.
- Moulton, J. H. – Milligan, G. (1949), *The Vocabulary of the Greek Testament*, London.
- Nachtergaele, D. (2013), “The Asklepiades and Athenodoros Archives: A Case Study of a Linguistic Approach to Papyrus Letters”, *GRBS* 53, σσ. 269-293.
- Naldini, M. (1968), *Il Cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze (Nuova edizione ampliata e aggiornata 1998), Firenze.
- Norsa, M. (1939), *La scrittura letteraria greca dal secolo IV A. C. all’ VI- II d. C.*, Firenze, 7 (tav. 2).
- Oates, J. F. – Bagnall, R. S. – Clackson, S. J. – O’Brien, A. A. – Sosin, J. D. – Wilfong, T. G. – Worp, K. A. (2001), *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets (BASP Suppl. 9)*, Exeter.

- O'Callaghan, J. (1987), "Affinità tra la koine popolare e quella neotestamentaria", *Vaticano II. Bilancio e prospettive venticinque anni dopo, 1962-1987*, Roma, σσ. 193-203.
- Olsson, B. (1925), *Papyrusbriefe aus frühesten Römerzeit*, Uppsala.
- Otto, A. (1890), *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig (ανατ. Hildesheim 1965).
- Parsons, P. J. (1969), "Three Documents from Trinity College, Dublin", *ChronEg* 44, σσ. 313-324.
- (2007), *City of the Sharp-nosed Fish. Greek Lives in Roman Egypt*, London.
- Pepper, T. W. (2010), "A Patron and a Companion: Two Animal Epitaphs for Zenon of Caunos (P. Cair. Zen. IV 59532 = SH 977)", in *Proceedings of the Twenty-Fifth International Congress of Papyrology, Ann Arbor 2007 (ASP)*, Ann Arbor, σσ. 605-622.
- Pernot, L. (2003), *La rhétorique dans l'Antiquité*, Paris.
- Pintaudi, R. (1978), "Note di lettura: P. Flor. III 304", *ZPE* 30, σσ. 219-222.
- (1990), "Πολιὰς τρίχας: un eco omerico in P. Mich. Zen. 77", *Eirene* 27, σ. 27.
- Πολίτης, Ν. Γ. (1902), *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι*, τόμ. Δ', Βιβλιοθήκη Μαρασλή (εκδ. Πελεκάνος 2013), Αθήνα.
- Pordomingo, F. (2013), *Antologías de época helenística en papiro* (Papyrologica Florentina 43), Gonnelli, Firenze (πρβλ. επίσης σχετική βιβλιοκρισία: E. Esposito, *Eikasmos* 21, 2015, σσ. 487-490).
- Poster, C. (2007), "A Conversation Halved: Epistolary Theory in Greco-Roman Antiquity", in C. Poster – L. C. Mitchell, *Letter-Writing Manuals and Instruction from Antiquity to the Present*, University of South Carolina, σσ. 21-51.
- Prior, M. (1989), *Paul the Letter-Writer and the Second Letter to Timothy*, Sheffield.
- Ράιος, Δ. Κ. (1992), *Φιλοστράτεια Α'.* Έρευνες στη χειρόγραφη παράδοση των Φιλοστράτειων Επιστολών, Ιωάννινα.
- (2012), *Ελληνική Γραμματεία των αυτοκρατορικών χρόνων. Εισαγωγή – Επισκόπηση – Ανθολογία*, Ιωάννινα.
- Richardson, L. (2006), *Propertius Elegies I-IV edited, with Introduction and Commentary*, Oklahoma.
- Rosenmeyer, P. A. (2004), *Ancient Epistolary Fictions: The Letter in Greek Literature*, Cambridge.

- Schmarje, S. (1973), *Das sprichwörtliche Material in den Essais von Montaigne, I. Abhandlung*, Berlin – New York.
- Schubart, W. (1923), *Ein Jahrtausend am Nil. Briefe aus dem Altertum*, Berlin.
- Schubert, P. (2000), *Vivre en Égypte Gréco-romaine: Une sélection de papyrus*, Vevey.
- Servais, J. (1955), *Compte rendu του βιβλίου*: R. Strömberg (1954), *RBPH* 33, σσ. 629-631.
- Steen, H. (1938), “Les clichés épistolaires dans les lettres sur papyrus grecques”, *C&M* 1.2, σσ. 119-176.
- Sternbach, L. (1963), *Gnomologium Vaticanum e codice Vaticano Graeco 743*, Berlin.
- Strömberg, R. (1954), *Greek proverbs. A collection of proverbs and proverbial phrases which are not listed by the ancients and byzantine paroemiographers*, Göteborg.
- Συκουτρής, Ι. (1931), “Epistolographie”, *RE Suppl.* 5, στ. 198-220 (μετάφρ. από τα Γερμανικά: Δ. Ιακώβ, *Αρχαία Επιστολογραφία*, Αθήνα 1988).
- Taylor, A. (1931), *The Proverb*, Harvard Univ. Press, Cambridge – Massachusetts.
- (1981), “The Wisdom of Many and the Wit of One”, in W. Mieder – A. Dundes, *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*, Madison, Wisconsin: ανατ. 1994, σσ. 3-9 (= *Swarthmore College Bulletin* 54, 1962, σσ. 4-7).
- Thompson, D. J. (1987), “‘Ptolemaios and the Lighthouse’”: Greek Culture in the Memphite Serapeum”, *PCPS* 213, σσ. 105-121.
- Tibiletti, G. (1979), *Le Lettere private nei papyri greci del III e IV secolo d. C. Tra paganesimo e cristianesimo* (Vita e pensiero), Milan.
- Tosi, R. (2011), *Dictionnaire des sentences latines et grecques* (trad. de l’italien par R. Lenoir). Précède d’un petit essai impertinent sur les proverbes de Umberto Eco, Lonrai.
- Trapp, M. (2003), *Greek and Latin Letters. An Anthology with Translation*, Cambridge. <http://docplayer.gr/68449282-Greek-and-latin-letters.html>
- Turner, E. G. (1968), *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (μετάφρ. από τα αγγλικά: Γ. Μ. Παράσος, MIET, Αθήνα 1981).
- Turner, T. (1982), “Biblical Greek – the Peculiar Language of a Peculiar People”, in E. A. Livingstone (ed.), *Studia Evangelica vol. VII. Pa-*

- pers presented to the Fifth International Congress on Biblical Studies held at Oxford, 1973*, Berlin, σσ. 505-512.
- Van der Horst, P. W. (1978), "The Sentences of Pseudo-Phocylides With Introduction and Commentary", Leiden 1978.
- Vernant, J.-P. (1989), *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα* (μετάφρ. Σ. Γεωργούδη. τίτλ. πρωτοτ. *Mythe et pensée en Grèce ancienne*), Μέρος Α', Αθήνα.
- White, J. L. (1972), *The Form and Function of the Body of the Greek Letter: A Study of the Letter-body in the Non-Literary Papyri and in Paul the Apostle*, Missoula (Montana).
- Winter, J. G. (1933), *Life and Letters in the Papyri*, Michigan.
- Worp, K. A. (1995), "Letters of condolence in the Greek Papyri: Some observations", *AnPap* 7, σσ. 149-154.
- Ξανθού, Μ. Γ. (2007), *Το ασύνδετο στους επίνικους του Πινδάρου και του Βακχλίδη: Η διερεύνηση της λειτουργίας του ως ρητορικού και αφηγηματικού τρόπου*, διδ. δ., Θεσσαλονίκη.
- Yatsushashi, A. V. (2010), *In the Bird Cage of the Muses: Archiving, Erudition, and Empire in Ptolemaic Egypt* (diss.) Duke University Ann Arbor (διαδικτυακά) UMI Number: 3417956.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

http://greek_grek.cna-cademic.com/128220) πειθανάγκη

http://khazarzar.skeptik.net/pgm/PG_Migne/Michael%20Glyca_PG%20158/Annales.pdf

<http://ashp.revues.org/index1289.html>.

New Editions; Addenda and Corrigenda to the texts of the Guide. <http://papyri.info>

Papyri.info Trismegistos.

berkeley.apis. APIS Translation

<https://www.gonnelli.it/it/papyrologica-florentina/vol-43-antologias-de-epoca-helenistica-en-papiro.asp>

